

Begrebet Angest (1844). Den psykologiske undersøgelse.	1
Problemformulering:.....	1
Begrebet Angest: Titelbladet. <i>Kommentarer til titelbladet</i>	1
Metoden. Kierkegaards videnskabelige metode.	6
Søren Kierkegaard og hegelianerne.	10
Empirien, evidensen, korrespondancen eller beviset for teorien?	11
Begrebet Angest, psykologien og de lange linjer.	15
Teorier A. Eksempler på de psykologiske teorier i Begrebet Angest. <i>Forførelsen</i>	15
Teorier B. Eksempler på de psykologiske teorier i Begrebet Angest: <i>Fortrængningen?</i>	17
Teorier C. Eksempler på de psykologiske teorier i Begrebet Angest: <i>Geniet</i>	18
Teorier D. Er Søren Kierkegaard en af naturalisterne? Begrebet Angest og Aristoteles?.....	21
Søren Kierkegaard's forhold til det kirkehistoriske virvar i 1844.	24
Bogens antagelige formål.	25
Konklusion. Begrebet Angest som udviklings-psykologi:	27
Referencer:.....	29
Værker af Kierkegaard:	29
Værker om Kierkegaard:	29
Litteratur i øvrigt:.....	30

Begrebet Angest (1844). Den psykologiske undersøgelse.

Problemformulering:

Formålet med det følgende er at undersøge den psykologiske metode i Søren Kierkegaards *Begrebet Angest* fra 1844 (forkortet BA) og at vise eksempler på resultaterne af denne psykologiske metode.

Begrebet Angest: Titelbladet. *Kommentarer til titelbladet*.

Begrebet Angest er forsynet med en *undertitel* som lyder således:

En simpel psykologisk-paapegende Overveielse i Retning af det dogmatiske Problem om Arvesynden
(Titelbladet på Begrebet Angest).

Hvordan er sammenhængen mellem denne *undertitel* og hele bogens *indhold*?

Selve titelbladet angiver en *hensigt* med bogen. Forfatteren - Vigilius¹ - vil give en *psykologisk*² *beskrivelse* af et *emne* – af et noget – men dette noget bliver ikke angivet på titelbladet. Men bogen er tydeligt nok ment

¹ Jeg skelner ikke 'Vigilius' fra Kierkegaard. Men Kierkegaard har sikkert haft en tanke med at udgive Begrebet Angest under pseudonym. (Det er tydeligt i hans øvrige skrifter. Jf. Pseudos: løgn). Vigilius betyder antageligt 'han som er vakt eller vækket - opvakt'. Vi ved at Kierkegaard kraftigt overvejede at udgive Begrebet Angest under sit eget navn. – Teorien om den indirecte Meddelelse har Kierkegaard bl.a. udviklet i Synspunktet (Synspunktet 53ff, 64

som *psykologi* – som en *beskrivelse* af den menneskelige psyke og virkelighed, af menneskelige relationer og forhold. Psykologien – som en fag-videnskab – eksisterede faktisk i høj grad på bogens tid³ og en egentlig moderne videnskabelig psykologi kan siges at opstå i romantikken (Jf. Fanchers historiske gennemgang). Begrebet Angest 322 definerer psykologien således: (a) Psykologien er en omhyggelig empirisk iagttagelse af virkeligheden: *den iagttagende Udholdenhed* og (b) en frygtløshed, udspionering, grænseoverskridende afsløring, at afsløre skindet eller 'Schein' og finde sagens væsen eller 'Wesen': *den spionerende Uforfærdethed*.

Psykologien er ifølge bogen en empirisk videnskab, som beskriver det værende – ikke det, som kun er tænkt eller muligt: - *Vil man nu her nærmere spørge, i hvilken Forstand og hvorvidt Psychologien forfølger sin Gjenstand i Iagttagelse, da er det klart af det Foregaaende som ved sig selv, at enhver Iagttagelse af Syndens Virkelighed som [kun] tænkt, er den uvedkommende og tilhører Ethiken* (Jf. Begrebet Angest 329: Psykologien er nu - i 1844 - en etableret videnskab).

Begrebet Angest forudsætter den *videnskabelige* opfattelse: at mennesket er *determineret*. (sml. Begrebet Angest 349: ... *det var ikke ham selv men ... en fremmed Magt, som greb ham... en Magt han ikke elskede*). Begrebet Angest er bestemt ikke tilhænger af nogen 'fri vilje' eller 'valgfrihed' som en *liberum arbitrium* – altså en opfattelse af at mennesket er ubegrænset frit og *vilkårligt* kan vælge hvad som helst (Begrebet Angest 414: *en meningsløs Reflexion*). En sådan afvisning af *liberum arbitrium* findes også eksplicit og ofte gentaget hos *Luther* i hans opgør med skolastikken.

Amerikaneren Beabout gennemgår Kierkegaards anvendelse af begrebet 'frihed' i hele forfatterskabet. Beabout når frem til, at Kierkegaard bruger begrebet 'frihed' på fem helt forskellige måder – men hans konklusion er, at Kierkegaards frihedsbegreb mest er defineret i forhold til *ufriheden* – jvf Sygdommen til Døden og Begrebet Angest som Beabout især bygger på – dels at Kierkegaard har et virkeligt begreb om en menneskelig frihed forstået som en *valgfrihed*. (Se Beabouts konklusion). – Villy Sørensen (se Sørensen) fortolker også Kierkegaards frihedsbegreb som et spørgsmål om *valgfrihed*, men denne tolkning synes uægtelig *meget* tvivlsom ud fra Begrebet Angest, som eksplicit og utvetydigt *afviser* tanken om en *liberum arbitrium*.

I sit historiske rids tegner Begrebet Angest et billede af mennesket som et tilsyneladende temmelig magtesløst offer for en stigende synd – en synd eller syndighed som findes dels (a) i verden (inklusive den såkaldt objektive angst) og dels (b) inden i mennesket selv (det bliver værre og værre, og vi kan for så vidt intet gøre i forhold til syndigheden som vilkår): - *Med Syndigheden blev Sexualiteten sat. I samme Øieblik begynder Slægtens Historie. Som da Syndigheden i Slægten bevæger sig i quantitative Bestemmelser [voksende], saa gjør Angesten det ogsaa ... Syndigheden har faaet større Magt og Arvesynden er voxende*

(overKierkegaardrift til *Andet Afsnit*): *Den hele Forfatter-Virksomhed opfattet, og under dette Synspunkt, at Forfatteren er religiøs Forfatter*). Synspunktet 65: Her synes Kierkegaard i 1848 at påtage sig det fulde ansvar for indholdet af Begrebet Angest: Kierkegaard vedkender sig at han er forfatteren. Her oversættes 'Vigilius' til 'opvakt' og sættes i forbindelse med de pietistiske vækkelser.

² Begrebet *psykologisk* hænger i Begrebet Angest sammen med begrebet *æstetisk*: - *Detaillerede Exempler paa dette uendeligt fluctuerende Mere og Mindre vil jeg her ikke anføre. Naar disse skulle have nogen Betydning kræve de en vidtløftig og omhyggelig æstetisk-psykologisk Udførelse*. (Følgen af Generations-Forholdet, konklusionen). (Dvs. Psykologien er uden for det etiske).

³ Fancher 105ff. Også den *eksperimentelle* psykologi eksisterede på Begrebet Angest's tid (1844) og sine steder virker det som om Begrebet Angest kender denne psykologi (sml. Begrebet Angest's *Experimentet* og den *experimenterenede Betragtning* – som dog dybest set er noget andet end Fechner. Fechner (1801-87) 'opfandt' det psykologiske eksperiment, underviste allerede i 1830erne i Leipzig: Fancher 129ff). – Begrebet Angest bygger i væsentligt omfang på Rosenkranz' *Psychologie* fra 1837 som Kierkegaard læste i 1844 (Nordentoft 48) – det viser sig både i formuleringer og ordvalg. – Kierkegaard blev i 1840 voldsomt angrebet i dagspressen for at drive hjerteløse psykologiske *eksperimenter* med Regine! (se fx Brandes 62).

(Begrebet Angest 357. Lidelsen vokser for hver time og dag i subjektet, i slægten og i den fysiske natur, jf. tanken hos Schelling, som Vigilius henviser til). Sanseligheden og dermed faktisk syndigheden vokser for hver ny sanselighed eller seksuel gerning og for hver *Procreation*. Sønnens sanselighed og svaghed over for det seksuelle er *større* end faderens: - *Det procreerede Individ [sønnen] er mere sandseligt end det Oprindelige [faderen]*. (Begrebet Angest 376).

Mennesket, dets psyke, begær, lyster, tanker og følelser er – nogle steder i bogen - et direkte *produkt* af historien. I forhold til historien og det historisk givne samfund er mennesket næsten et *offer*. Over for det givne er vi næsten afmægtige. Her lades alt håb ude. Der gives i den forstand ingen såkaldt 'frihed' i forhold til historien – tid og sted og kultur. ... *Christendommen har aldrig vedkjendt sig at privilegere hvert enkelt Individ til i udvortes Forstand at begynde forfra. Ethvert Individ begynder i en historisk Nexus [kontekst] ...* (Begrebet Angest 376). Denne historiske teori er meget markant i Begrebet Angest og kan virke overraskende sammenlignet med traditionelle tolkninger af Kierkegaard som 'ahistorisk'. Begrebet Angest tegner et *radikalt* andet billede end det som har været gængs 'tidehvervsk' tolkning af Kierkegaard.

Ånden udvikler sig ifølge Vigilius *historisk* og ned igennem historien (som *Geist'en* udvikler sig hos Hegel) (Begrebet Angest 370: *dette er netop Aandens Hemmelighed, at den altid har Historie*). Mennesket har ikke (med en henvisning til Leibnitz!) nogen 'frihed' i den populære, almen-menneskelige forstand – det ville umuliggøre *enhver Forklaring* (altså: videnskab og videnskabelig forklaring) (Begrebet Angest 414). Leibnitz var matematiker, fysiker og markeret filosofisk *determinist*. (Brandes siger 74 om sin *egen* opfattelse (vs. Søren Kierkegaard): - *Vi betragter aldrig Individet som ubetinget ansvarligt for dets Handling, men opfatter dets Ansvar altid som relativt*).

Thi Friheden er aldrig mulig; saasart den er, er den virkelig, i samme Forstand, som man i ældre Philosophi har sagt, naar Guds Tilværelse er mulig, er den nødvendig (Begrebet Angest 329. I troen er mennesket derimod ifølge Vigilius *frit*. Ellers gives der ingen frihed. Frihed er nødvendighed (virkelighed) - og ikke en fantastisk *liberum arbitrium*). Vi kan ikke vælge mellem 'godt' og 'ondt'. Friheden er at 'vælge' (eller acceptere) det *nødvendige* – det gode, det værende. (svarende til Hegels frihedsbegreb. Det *værende* er det eneste *mulige* og *sande*, sml. Begrebet Angest 355!). I Begrebet Angest 414 hedder det: Hvis jeg gør det Onde, er jeg ikke fri. Hvis jeg gør det Gode, er jeg fri. Det Gode kan ikke *bestemmes* – heller ikke som næstekærlighed – det er altid *in abstracto*. Begrebet Angest er ikke det samme som senere *eksistentialisme* (a la Sartres bog om humanisme og eksistentialisme). Friheden er for Vigilius at *acceptere sin Skjebne* (Begrebet Angest 458). På mange måder knytter Begrebet Angest sig - i frihedsbegrebet - til en lang og solid tradition i den kristne kirke.

Man kan muligvis sammenfatte *Hegels* opfattelse vedrørende 'friheden' til disse punkter: (a) i videnskaben er vi *nødt* til at se mennesket, verden og virkeligheden som *determineret* ellers er al forklaring og forståelse umulig (= Kants erkendelsesteori), og (b) vores moderne dialektiske metode (vs. Kant) har *overvundet* modsætningen (eller forskellen) i den gamle filosofiske determinisme – indeterminisme diskussion. Vores – Hegels - standpunkt er et *højere* standpunkt (begreberne hævet, op-hævet)!

Begrebet Angest synes at bygge på denne hegelske dialektiske opfattelse af menneskets frihed (og følgende psykologi) (punkt a og b). (sml. Begrebet Angest 354: om en syntese af frihed og nødvendighed, paradokset). Der findes ingen frihed i det, som er og forefindes, i det virkelige eller værende: – *I det Øieblik Virkeligheden er sat, gaaer Mueligheden ved Siden [til side] som et Intet* (Begrebet Angest 355). Man kan ikke – ifølge Vigilius - med nogen sund fornuft i behold - forestille sig, at der var sket noget *andet*, end det som rent faktisk skete. Det, som skete, var altså *nødvendigt!* (= Hegels opfattelse fx af syndefaldet). - *Enhver Videnskab ligger ... i en logisk Immanents* (Begrebet Angest 355: Alt det 'værende' (men ikke 'Springet') er logisk nødvendigt, sker med logisk nødvendighed og er derfor *determineret* – ellers findes der ingen sand viden eller videnskab). – Sml. Sløk 49ff om Søren Kierkegaard's 'determinisme' og forhold til skæbnebegrebet. (Sløk 55f).

Det fremgår også at Begrebet Angest har læst psykologiske fremstillinger (ex. hegelianeren Baader, Jf. Noter 189 som viser at Begrebet Angest sine steder er en *ordret* oversættelse fra Rosenkranz' *Psychologie* fra 1837). Koch giver følgende temmeligt uerbødige kritik af den såkaldte videnskabelighed i Begrebet Angest.

– ... *dets studentikose vidtløftighed ... som stort set stammer fra tidens teologiske lærebøger og kompendier* (!) (Koch 326).

Bogen Begrebet Angest er tydeligt nok ment som psykologi - ikke ment som teologi eller fiktion eller erindringer (men måske nok som psykologisk filosofi eller filosofisk psykologi eller evt. som psykologisk-filosofisk antropologi - *Overveelse?*). (Koch beskriver Begrebet Angest som *filosofisk antropologi*: Koch 328, - men det mest naturlige synes dog at være at fastholde bogens egen angivelse - psykologi).

Begrebet Angest bygger mange steder på den tese at de *forskellige* fagvidenskaber *ikke* må sammenblandes (meget tydeligt Begrebet Angest 323ff, 419: hvor der tales om forskellen på psykologi, etik, dogmatik). De enkelte videnskaber skal holde sig til deres eget felt eller fagområde – lige som instrumenter der spiller i et orkester – på den måde kommer der skøn musik og *stemning* ud af samspillet (Begrebet Angest 322). Fysiologien – og medicinen - skal ikke blande sig i psykologien. (Vigilius kender en sådan *fysiologisk* psykologi og afviser den). *Etikken* har *kun* til opgave at forkynde dommen over mennesket – og skal ikke blande sig i dogmatikken (Se Begrebet Angest: hele Indledningen).

Bogen er tydeligt nok ment som *videnskab*. Begrebet Angest opfatter også klart *filosofien* som en *videnskab*. Thompson kalder bogens psykologi for 'teologisk antropologi' (Thompson 164), men Begrebet Angest opfatter tydeligt nok sig selv som *psykologi*.

Syndigheden vokser ned igennem tiden. Det er derfor Begrebet Angest's opfattelse, at videnskabens vilkår på en måde bliver stadigt *vanskeligere* – syndigheden sætter sig fast i vore *øjne*, så vi ikke kan se klart. (358, der opstår en skade på *erkendelses-evnen*). Det bliver altså i een henseende stadigt *vanskeligere* at drive en sand videnskab og psykologi ifølge denne historiske teori.

Psykologien (som er en videnskab, Begrebet Angest 356) *peger* på dogmatikken (en anden videnskab). Psykologien *ser* på dogmatikken (synden, teologien) (Begrebet Angest 321: *for Øie*)⁴. Bogen er *ikke* ment som en (direkte, simpel) beskrivelse af arvesynden, men som en psykologisk beskrivelse af *noget* – noget værende, en tilstand, en 'mentalitet' eller 'kultur' som *peger* hen på arvesynden og især er en *disposition* (en tilbøjelighed, en sandsynlighed) til synden (idet 'Synden' er det enkelte menneskes 'synds-akt' eller gerning - i 'punktet' eller i 'øjeblikket')⁵.

Begrebet Angest 329 taler om denne tilstand: ... *det Blivende* [værende, empiriske], *det, hvoraf Synden bestandig vorder* [anledning, udspring, kilde] ... *dette Blivende, den disponerende Forudsætning, Syndens reale Mulighed, det er en Gjenstand for Psychologiens Interesse*. Begrebet Angest 329 kan måske oversættes til: – *Hvad* er det som hele tiden *befordrer* synden og *gør* synden *mulig, forventelig og sandsynlig*?

Efterhånden som psykologien bliver stadigt mere *omhyggelig*, præcis og *omsiggribende*, så vil psykologien – dog *fejlagtigt* ifølge Vigilius - næsten tro, at den har *forklaret* (i.e. årsagsforklaret) syndens tilblivelse! (Begrebet Angest 329. Jf. begrebet *Approximationen*). Begrebet Angest 330 forklarer at psykologien forholder sig matematisk og videnskabeligt til sit emne: - *Psychologien ... sidder og aftegner* [syndens?] *Conturer og beregner Mulighedens* [syndens?] *Vinkler*. – Sml. Synspunktet 96: - Søren Kierkegaard var – i al fald ifølge hans *egen* opfattelse - fra fødslen '*prædisponeret*' til at blive en forfatter. – Begrebet Angest 352 taler om dispositionen og det som disponerer mennesket til en vis handlemåde: ... *en Disposition ... et Vink*

⁴ Til sammenligning: Begrebet 'psykologi' ('psykologisk') forekommer uhyre sjældent hos Grundtvig. – En lang række af Kierkegaards værker har *undertitler* der refererer til psykologien. Kierkegaard så sig tydeligt nok som psykolog. (jf. Nordentoft).

⁵ Hvad Psychologien skal have med at gjøre maa være et Hvilende, der forbliver i bevæget Rolighed, ikke et Uroligt, der bestandigt enten producerer sig selv eller reprimeres. Men det Blivende, det, hvoraf Synden bestandig vorder, ikke med Nødvendighed; thi en Vorden med Nødvendighed er en Tilstand, som f.Ex. Plantens hele Historie er en Tilstand, men med Frihed, dette Blivende, den disponerende Forudsætning, Syndens reale Mulighed, det er en Gjenstand for Psychologiens Interesse. Det, der kan beskæftige Psychologien og hvormed den kan beskæftige sig, er, hvorledes Synden kan blive til, ikke at den bliver til. (Begrebet Angest 329).

om den ved Forplantelsen satte Syndighed ... hvilket prædisponerer den Enkelte uden dog at gjøre ham skyldig.

Selve synden som en gerning eller 'enkelt-akt' ligger *uden* for videnskabens område ifl. Begrebet Angest 322, 329, 356. Den er ikke et *empirisk* fænomen (jvf. Kants definition af det empiriske og måske også inspireret af Kants teori om det intelligible).

Begrebet Angest 322 siger: Synden har ingen *Plads* i videnskaben (se også samme tese i Begrebet Angest 356). (Vigilius udtrykker så at sige den kendte tanke: - Om det man ikke kan tale, om det bør man tie!). Videnskaben kan ikke forklare den *enkelte* mands *konkrete individuelle* handling – kun forklare almene *tilstande* – det vedvarende (Begrebet Angest 356 – Begrebet Angest's videnskabssyn svarer udmærket til en moderne teori – videnskaben kan naturligvis ikke – ingen vil påstå det – 'forklare' eller 'forudse' det *enkelte* menneskes *konkrete* valg eller handlinger – kun tilbøjeligheder eller sandsynligheder. Tanken i bogen er tilsyneladende: Tiden øger det sociale 'miljøs' 'dårlighed' og øger *sandsynligheden* for synden – men derfor kan et bestemt menneske NN jo godt undlade at synde, og i øvrigt fratager dette forhold ingen fra ansvaret eller skylden!). Det, som Begrebet Angest sandsynligvis afviser, er, at den benhårde årsag-virkning lov altså *kausaliteten* i rationalismens videnskab i naturvidenskaben og fysikken (billard-kuglernes fysiske love) kan overføres til menneskelige 'bevidsthedsmæssige' forhold – mennesket har og er jo ånd og bevidsthed og vilje (Jf. Schopenhauer og det 19. århundredes såkaldte *Geisteswissenschaft*).

Tanken i Begrebet Angest er præget af den *dialektiske* logik: *A* peger hen på *B* (den hegelske logik)⁶. *A* er et *tegn* for *B* (semiotik, semiologi) eller et *billede* på *B*, eller *A* er præfigur og *B* er figuren (*typologi*). Mennesket er et tegn, som så at sige viser hen til Gud. *Tomheden* viser hen til *fylden* – en tanke, som vi også finder hos Luther i hans 'korsteologi' som Begrebet Angest synes inspireret af. Denne tegn-teori – Signum og Res – spillede en afgørende rolle i romantikkens *Geisteswissenschaft* (åndsvidenskab, den ny videnskab som Begrebet Angest også taler om som den 'ny videnskab'. Alt er tegn som refererer til noget andet ('væren' refererer til 'ikke-væren' eller 'Gud'). Men i en vis forstand er det betegnede allerede indeholdt og til stede i referencen – i al fald efter den hegelske logik ('Ikke *A*' er indeholdt i og forudsat i '*A*', fordi '*A*' viser hen til og forudsætter 'Ikke *A*'). Måske er meningen i Begrebet Angest, at psykologien på en skjult måde rummer eller er et tegn på eller peger på dogmatikken og at dogmatikken forudsætter psykologien.

Begrebet Angest siger 331 om forholdet mellem videnskaberne: - *Psychologien ... tenderer til Dogmatikken. Man [Hegel] har kaldt Psychologien Læren om den subjective Aand. Vil man forfølge dette lidt nøiere, vil man see, hvorledes den [psykologien], idet den kommer til Syndens Problem, først maa slaae over [hegelsk] i Læren om den absolute Aand. Der ligger Dogmatikken. Hegels forelæsninger over den 'subjektive ånd' (modsat den 'objektive ånd', der svarer til Begrebet Angest's 'ånden') er hans psykologi (sjælen, bevidstheden, forstanden, drifter, begær, fornuften, selv-bevidstheden, udviklingspsykologi). Begrebet Angest er klart påvirket af denne hegelske psykologi (sml. Himmelstrup 216ff). Begrebet Angest udtrykker 330 om sammenhængen: Dogmatikken sidder og venter på, at psykologien kan blive færdig – måske er Vigilius' mening følgende: - Ingen dogmatik uden en psykologi?*

Man kan også sammenligne med Søren Kierkegaard's ofte fremførte teorier (jf. tanken om det *maieutiske*) om *Tausheden*: tavsheden⁷ peger på og rummer *ordet*. Man siger noget og måske mest, når man *tier*).

⁶ Om Hegel: Jones 108-143. Skirbekk. Himmelstrup 84, 204ff. Phanomenologie. Udvalg. Etc. – 'Hegel' eller 'hegelsk' forekommer 27 gange i Begrebet Angest. – I PdG Einleitung og Vorrede (1807) gennemgår Hegel sin dialektiske metode og videnskabsteori, hylder Parmenides og langer ud efter de primitive empirister, Kant (især) og de fantastiske romantiske filosoffer (Fichte, Schelling). (En række centrale begreber i Begrebet Angest er formuleret i i denne Vorrede og Einleitung).

⁷ Begrebet Angest 321: Bogen har *taust med Syndens Begreb at gjøre*. Begrebet Angest 461: *Saasart Psychologien er færdig med Angesten bliver den at aflevere til Dogmatikken*. – (a) Dogmatikken taler om det samme emne som psykologien (b) og omvendt. (c) Psykologien er en forudsætning for dogmatikken og kristendommen. (d) Uden psykologien giver kristendommen ingen rigtig mening. (e) Vi kan ikke forstå troen, Gud eller kristendommen uden at vi først forstår den menneskelige psykologi. – Begrebet Angest 461 taler lidt overraskende om at *Angesten* bliver leveret videre til Dogmatikken – men Begrebet Angest tænker velsagtens også på at 'synden', 'syndigheden' eller angstens

Hos Schleiermacher - som sammen med Hegel var dominerende i den danske offentlighed og kirke efter ca. 1820 – bliver *religionen* i høj grad til *psykologi*. (erfaringsteologi, oplevelsesteologi). Vigilius lovpriser i sit skrift den *udødelige* Schleiermacher. (Begrebet Angest 327: - *Schleiermacher ... var ... en Tænker, der kun talte om, hvad han vidste!* - Vi bør nu ifølge Vigilius lade os inspirere meget mere af Schleiermacher).

Bogen kalder sig en *simpel Overveelse*. Det er *overraskende* af to grunde: (a) Bogen er bestemt ikke simpel - i hvert fald ikke efter et moderne begreb, og (b) hele Begrebet Angest's metode er udpræget *dialektisk* (og tvetydig) – altså netop ikke *simpel* (Hegels argument var jo netop, at hele den gamle videnskab var 'falsk', fordi den ikke var dialektisk, men kun var simpel og eentydig!). Det er faktisk hele bogens og Vigilius' pointe, at *intet* er simpelt, og at *alt* er tvetydigt, ambivalent og dialektisk! (sml. Udtrykket i Begrebet Angest 388: *hvad der synes ganske simpelt*).

Metoden. Kierkegaards videnskabelige metode.

Alt er dialektisk! Begrebet Angest (se Begrebet Angest 347-351) har den samme tanke i og for sig som grækerne og romantikerne (og Grundtvig: - Det er lysten, som driver værket) nemlig: - Vi drives frem af en slags 'Eros' eller af en lyst, en vis energi, et slags begær. Men alt er ifølge Vigilius dialektisk. Det har Vigilius – og Kierkegaard - lært af Hegel – og også af den danske filosof *Sibbern*. Derfor er denne 'Eros' hos Vigilius netop *dialektisk* – med to modsatte tilsyneladende uforenelige ansigter. 'Eros' eller følelsen eller lysten er både en SYM og en ANTI, både en følelse for og imod, en *sym-* og en *anti-*pati – den er derfor ifølge Vigilius en *Angest*. En *Angest* er noget ganske andet end en *frygt* – frygten er *entydig* og desuden rettet mod et objekt. Angesten er *både* en dragen, fascination eller tiltrækning og en frygt, rædsel eller ængstelse – måske en sød ængstelse (Sml. Kabat's eksempel med nutidens elastikspring, som både drager og skræmmer). Men helt grundlæggende har Begrebet Angest den gamle græske klassiske tanke – jf. Platon – at vi '*drives*' frem af en slags følelse eller energi (psykologisk set: et motiv eller en motor). På den måde bevæger og *udvikler* vi os – vi bliver voksne, bevidste, rationelle, etiske, kristne, højere åndeligt udviklet – vi er på den måde *på vej* mod målet – som er vores Telos.

Alt er dialektisk. Kierkegaards pointe – og *selvfølgelige skema* – er: - Der *findes* ikke nogen sand erkendelse, viden eller videnskabelighed *uden* for det hegelske system (Begrebet Angest 322: - *Tænkningens Feil har Dialektiken uden for sig ... som Fjende*. Dialektikken er den sande tænkning)⁸. Der *findes* simpelt hen ikke nogen sand psykologi *uden* for den hegelske dialektik⁹.

Hegels¹⁰ filosofi var også - for store dele - *teologi* og *psykologi*, og Begrebet Angest anerkender også Hegel som en kompetent *teolog*. (Se Begrebet Angest 456: *Ved Troen forstaaer jeg her, hvad Hegel ... særdeles rigtig kalder den, den indre Vished, der tager Uendeligheden forud*)¹¹.

Det er ifølge Vigilius ikke muligt at forstå verden uden igennem de 'briller', som hedder 'Hegel'. Også Kierkegaards begreb om det kvalitative spring er hentet hos Hegel (Se Koch 330). Efter Hegels død i 1831 opstod en hidsig diskussion blandt de såkaldte hegelianere¹² om *fortolkningen* af det hegelske system, og

ledsagfænomener leveres videre til dogmatikken? *Angesten* er jo ikke lige et naturligt, egentligt emne for dogmatikken?

⁸ Thompson 14 citerer Martensen 1837: - Den hegelske filosofi er i dag uundgåelig for enhver, som vil deltage i nogen slags videnskab!

⁹ Eksempel: *Hvis* et psykologisk udsagn om virkeligheden *ikke* er tvetydigt, dobbelt eller dialektisk – bliver det i Begrebet Angest simpelt hen afvist som falsk – *fordi* det ikke er dialektisk! (*ikke* fordi det er i strid med 'virkeligheden'). (sml. Teorien hos Kant om fornuften som en dommer, der dømmer om, hvad der *kan* være virkeligt. Rationalisme).

¹⁰ Hegel blev født i 1770 og begyndte sin karriere med at læse teologi. I 1818 blev han professor i filosofi ved Humboldt universitetet i Berlin. Allerede med sin *Phänomenologie* 1807 blev han kendt i Danmark.

¹¹ Sml. Noter 193f: cit. Af Hegels teser om evigheden: - *Die Ewigkeit ist nicht vor oder nach der Zeit ... Sondern die Ewigkeit ist absolute Gegenwart, das Jetzt ohne Vor und Nach*. - Hegel og Begrebet Angest's afsnit om evigheden og tiden svarer godt til hinanden.

¹² Der var naturligvis *ingen* i det 19. århundrede som var *fuldstændigt* enig med Hegel! (Hegel var måske tæt på en gud, men dog ikke helt!).

Kierkegaard er grundlæggende en *deltager* i denne diskussion. Men han er og bliver *hegelianer*.¹³ Lige som *utallige* andre i Danmark og andetsteds efter ca. 1830 (Martensen, Marx eller Feuerbach som yderpoler). (Sml. Gennemgangen hos Himmelstrup 221ff: Kierkegaards kritik af Hegel vedrørte detaljer - og man kan i øvrigt finde de fleste af hans pointer allerede hos Hegel (Det er bestemt *ikke* Himmelstrup's egen mening - men Himmelstrups *eksempler* synes at vise det). I Begrebet Angest 384ff finder vi en vis *begrænset indforstået* kritik af Hegels dialektik).

Filosoffen Hegel medførte en *revolution* i tænkningen: Det værende (A) er selvfølgelig det eneste som eksisterer. Men det 'værende' fører uundgåeligt til det 'ikke-værende' (Ikke A). Og denne dialektik fører uundgåeligt eller logisk (jf. mediationen, forsoningen)¹⁴ til en slags syntese eller enhed af de to positioner i en ny 'sættelse' eller 'position' (en *forskellighed* i *enheden* og en *enhed* i *forskelligheden*: Hegel, Platon og Begrebet Angest, denne 'trekantstænkning' hos Hegel er også inspireret af Kant og Aristoteles).

Enhver Feil føder sin egen Fjende, og den Bussemand, man græder for er den samme som den *Bussemand, man leer ad* (Begrebet Angest 322. 'A = Ikke A', Begrebet Angest 349: den som er skyldig er også uskyldig og omvendt, A er indeholdt i Ikke A, nemlig 'for-ud-sat'). (Begrebet Angest 349: Det mest tve-tydige er det mest sande i psykologien, Begrebet Angest slutter så at sige fra Hegels dialektiske logik til psykologien og til det virkelige). A og Ikke A bliver først 'sat' og så 'hævet' eller 'op-hævet'. (Aufheben, aufgehoben: annulleret og dog bevaret i en højere form. Eksempel: subjekt - objekt. Sml. Himmelstrup 165. Noter 183: aufheben betyder bl. a. 'ind-op-tage')¹⁵. I *ånden* bliver *legemet* og *sjælen* så at sige 'op-hævet' og hævet op. Menneskets *ånd* er både det højere og det egentlige og det, som *konstituerer* mennesket: Mennesket er - ifølge Vigilius - *ånd*.

Væren er bevidsthed, og bevidsthed er væren (Sml. Hegel: den 'objektive' *ånd*, den erkendelsesteoretiske eller epistemologiske realisme, sml. Fichte og Schelling. Søren Kierkegaard hørte selv Schelling i Berlin). Det, som foregår inden i mandens hoved og hjerne, er eet med det, som foregår 'ude' i verden. (Hegels tese er *både* lig med og modsat Kants tese om erkendelsen). Hvis vi ikke har det rette *begreb* om synden - så gårv ifølge Vigilius *fortabt!* (Begrebet Angest 379). I sin egen *bevidsthed* ejer og rummer *geniet* hele kosmos.

Alt er tvetydigt og dobbelt. - *Das reine Sein und das reine Nichts ist also das Selbe* (cit. Hegel, Noter 188). Det *samme* er også det *modsatte* og samtidigt ikke det modsatte, men noget *andet* (sml. Buddhas logik, som ligner Hegels logik på nogle områder). Det samme er noget andet (og mere) end sig selv¹⁶. - *Kun den, der stiger ned i Underverdenen, frelser den Elskede, kun den, der drager Kniven, faaer Isak!* (Nordentoft 22 som citerer Kierkegaard).

Sætningen 'Dogmatik er bestemt *ikke* psykologi' fører uundgåeligt til sin modsætning 'Dogmatik er psykologi'. Den såkaldt *fromme* kristelighed (A) viser sig i virkeligheden at være et *oprør* imod Gud (B) (Den same tanke finder vi hos Luther). Mandens såkaldte *kærlighed* til kvinden er i virkeligheden had, angst, *væmmelse* og foragt. Det *Smilende* viser sig at være det *Forfærdelige* (Begrebet Angest 455). Menneskets Eros og længsel efter Gud (eller sympatien, sml. Grundtvigs mere 'græske' tanke) viser sig - for det

¹³ Se hele indledningen Begrebet Angest 317ff. Begrebet Angest 327f rummer *nogle* indvendinger mod Hegel, men tilslutter sig - som hele Begrebet Angest - generelt Hegels system, metode og dialektik. Begrebet Angest 319: Hegel har overvundet Kants problem.

¹⁴ Begrebet Angest 384: *Overgangen, Negationen, Mediationen ... Bevægelses-Principperne ... Fremadskriden*. - Begrebet Angest ser i Angesten en sådan dynamik eller motor. *Enhver* overgang fra A til B er - hvilket er god hegelisk logik - et *Spring* ifl. Begrebet Angest (415).

¹⁵ Begrebet Angest 399: *Saasnart Frihedens og Aandens Virkelighed er sat* [gesetzt, virkeliggjort, bevidstgjort, begrebet], *er Angesten hævet* [op-hævet, hævet op]. (Angesten er ikke fuldstændigt fjernet!). - 'Auf-gehoben' er også siden blevet oversat til 're-kontekstualiseret' (sagen ind i en ny kontekst, set fra et nyt perspektiv, set i et nyt lys, når barnet lærer at gå - et *spring* -, bliver dets *viden* om verden og selvet *re-kontekstualiseret!*) (Thompson 164). (Udviklingspsykologi).

¹⁶ Jo *mere* dialektisk psykologien er (koste hvad det vil?), jo *bedre*: - Alt skal sættes *paa sin dialectiske Spidse* (Begrebet Angest 419 et legio). Begrebet Angest 387f: Begrebet Angest må dog indrømme, at dialektikken kan være lidt af en *Kaffemølle!* (Men 'Kaffemøllen' var dog også en betegnelse for de vogne, som kørte til Dyrehaven).

skarpsindige, dialektiske blik (*Politi-Agenten*,¹⁷ eller spionen) - at være had, modstand og fjendtlighed lige op i Guds ansigt (paradokset, antipatien, 'Gud' er 'Satan', og 'kærligheden' er vores 'fjende'). (Sml. Rudolph Ottos tanker i 1917: det 'hellige' – både skræmmende og dragende (Otto talte om den religiøse rædsel *horror religiosus*) – det religiøse eller 'hellige' er dialektisk og tvetydigt. Gud er ifølge Otto 'der ganz Andere'. Både Otto og Vigilius i Begrebet Angest udtrykker en slags dialektisk *religionspsykologi*).

Tanken om de *ambivalente* følelser (eller ambi-tendensen som en energi) (ex. Begrebet Elskovs-Had, sml. Sibbern) har Begrebet Angest fælles med *hele* romantikken (især skønlitteraturen), som sværmede for disse – syntes man - *interessante*, komplicerede, tvetydige følelser¹⁸. (Koch 114ff gennemgår Sibberns psykologi som et eksempel herpå). Søren Kierkegaard blev på universitetet undervist af F.C. *Sibbern*, hvis psykologi fra 1828 netop beskriver disse ambivalente følelser (som Sibbern kaldte 'de *blandede* Følelser', af Sibbern lærte Kierkegaard også '*subjektivitetens princip*', Koch 116), en dialektisk psykologi. som Begrebet Angest også har lært og overtaget fra den tyske psykolog Rosenkranz (1837), der beskriver disse følelser med præcist de samme ord som Begrebet Angest (Se citatet Nordentoft 79f). Begrebet Angest henviser også til *Cartesius*' (Descartes') psykologi (som dog ikke helt beskriver det samme ambivalente fænomen, jf. Nordentoft). – *En Lyst til at indlade sig med Gjenstande, som bevæge Sjelen med Frygt, Gru og Rædsel, men dog, formedelst noget romantisk Tilløkkende eller ellers pirrende, tiltrække* (Nordentoft 80: citerer Sibbern 1828). Sibbern analyserede en række følelser som 'blandede' eller ambivalente. Om taknemmeligheden hedder det hos Sibbern, at der i den *er noget blandet, fordi en vis Nedtrykketheds og Afhængigheds Følelser overvældes ved Følelsen af en Hengivenhed, der, som Kiærlighed, altid er behagelig*. (Sibbern 1828 citeret hos Koch 116). Sibbern mente også at følelserne *vemod* (en 'negativ' følelse) og længsel (en 'positiv' følelse) smelter sammen til én ambivalent følelse. (Se eksemplet hos Koch 116). Sibberns interesse for det under- eller ubevidste minder om teorier i den meget senere psykoanalyse. Sibberns teori om det såkaldt *Biurgiske* (Sibberns kunstord ved en sammensmeltning af græsk *Bios* og *Ergon*) som det, der driver evolutionen frem, kan måske sammenlignes med talen i Begrebet Angest om *Aanden* og *Angesten* som motor og drivkraft (Koch 117f).

Vigilius er *bestemt* ikke nogen terapeut i nutidig forstand (han synes endog at være temmelig umenneskelig, nedladende og arrogant!)¹⁹, men det har siden vist sig, at der ligger et enormt *terapeutisk potentiale* i romantikkens, Sibberns og Begrebet Angests indsigt: - At det, som vi troede var kærlighed, måske kun er egoisme eller selv-kærlighed, og at det, som vi troede var farligt, viser sig ikke at være så farligt! Denne tanke er *især* blevet udnyttet i den *kognitive* terapi siden 1980-erne: Teorien om de kognitive skemaer og matricer.

Begrebet Angest kritiserer dele af psykologien i samtiden: Psykologien er ikke fysiologi eller statistik: *tabellariske Oversigter ... statistiske Oversigter over Syndighedens Forhold ... Gjennemsnitstal ... Nonsens ...* (Begrebet Angest 367). Psykologien skal ikke stirre sig blind på *det enkelte Phænomen* (angreb på den forenkede primitive empirisme), men fatte og begribe virkeligheden i *Kategorier* og i *totaliteten* (Begrebet Angest 379).

Bogen er inspireret af Hegels tanker om begrebet - *Begriff*: Be-grebet er det som er grebet (og kan gribes) med hånden. Hvis vi ikke har grebet det, *findes* det ikke. Virkeligheden er jo det hånd-gribelige – det, man kan tage og føle på. At jeg griber verden er det samme som at verden griber mig – eller begriber sig selv i mig. Ifølge Hegel begriber Gud sig selv i mennesket og i menneskeheden. Bevidsthed er væren. Sammenlign tanken i Begrebet Angest: - *Gud veed ikke* (bevidsthed) *af det Onde* og derfor eksisterer det ikke (væren) (Se Begrebet Angest 414).

¹⁷ Begrebet Angest synes meget optaget af *politiets* arbejde og *psykologien* synes at være den videnskab som ligger nærmest ved politiets arbejde – at *afsløre* forbryderne. Kierkegaard var hele sit liv dybt fascineret af politiet og politiagenten. Han voksede op ved siden af politiets hovedkvarter på Nytorv! (Thielst).

¹⁸ Brandes fx 45 opfatter Kierkegaard som maniodepressiv. Det var også Helwegs tese i 1933. Dette er blevet grundigt modbevist af Ostenfeld.

¹⁹ Nordentoft 450: Kierkegaard optrådte som terapeut (for første og sidste gang) over for en enke fru Spang efter hendes mands død i 1846.

At noget bliver 'sat' (ex. Begrebet Angest 394) betyder i Begrebet Angest både at det bliver *bevidst* (begrebet) og at det bliver *virkeligt*. (Hegel: kun det som er 'gesetzt' – logisk erkendt – eksisterer (objektivt, nødvendigt, gyldigt, sandt): sml. Forklaringen hos Himmelstrup 164-166). Vigilius' sprogbrug er inspireret af Hegel der taler meget om *ponere* (latin), *bestimmt, setzen*, det 'positive' (det som er sat, det virkelige). – *So gilt das Licht für das Positive, die Finsternis für das Negative* (Hegel cit. Himmelstrup 166 – mørket 'eksisterer' ikke, mørket er noget ikke-værende, kun ikke-lys). Ordene *ponere*, positiv og begrebet *Thesis* svarer til hinanden. Begrebet Angest 399 siger (en definition på Angest ved begrebet *setzen*): *en Sandselighed, der har et Forhold til Aand, uden dog at Aanden i dybeste Forstand sættes som Aand. Men denne Mulighed er netop Angest.*

Begrebet Angest består i det væsentlige af en lang række af *begrebsdefinitioner*. Vigilius er bestemt ikke nogen *nominalist*. Den historiske, *empiriske* viden er en *Approximation*: Empirismen (alene) kan aldrig give nogen sikker eller sand viden, fordi vore iagttagelser aldrig når til en ende og ikke i sig selv kan bevise noget (jf. tanken og kritikken hos Hume). Kun den hegelske dialektiske metode kan fatte virkelighedens sande *væsen* - neden under fænomenerne. (Sml. Hegels tanker om: *Wesen-Schein*. Sml. Himmelstrup 21f. Grundtvigs kristendom²⁰ var ifl. Søren Kierkegaard en utilgivelig *Approximation*. (sml. Begrebet Angest 456: *da bliver hans [Grundtvig?] Tro en Endelighedens Klogskab, som hans Skole var Endelighedens*). Det *approximative* er det som bestandigt *nærmer* sig, men aldrig vil *nå* sandheden, erkendelsens immanente *Telos*). Men begrebet *det approximative* underkender bestemt *ikke* vigtigheden af den empiriske iagttagelse. Hegel var i høj grad *empiriker* og *pragmatiker*²¹, og det er Vigilius også. Målet med bogen er *den nærmeste psykologiske Approximation* – dvs. reelt en psykologisk beskrivelse af synden! (Begrebet Angest 415).

Jon Stewart har i 2003 givet en skarp kritik af den måde (*the standard view*), hvorpå forskningen har behandlet forholdet mellem Søren Kierkegaard og Hegel (Se Stewart03 Introduction). Stewart anklager forskningen (ex. Geismar, N.H. Sjøe, Sløk, Holm, Malantschuk, Himmelstrup) for helt at have *fortegnet* billedet og overset, hvad Søren Kierkegaard lærte af Hegel og især af *hegelianerne* i Danmark. Han anklager forskningen for at være bestemt af snævre politiske og kirkelige anskuelser (*partisanship*, ex. den *ukrainske* filosof Malantschuk, som refereres for følgende: - Hegel er en forløber for den amoralske, destruktive, undertrykkende, ateistiske og hedenske marxisme, Sjøe i 1945: Hegel er forløber for og ansvarlig for nazismen og Hitler). Forskningen har ifølge Stewart *dels* misforstået, at Søren Kierkegaard talte om hegelianerne i *Danmark* og ofte *ikke* specielt om Hegel og *dels* ignoreret i hvor høj grad Søren Kierkegaard selv var *hegelianer*. Den har blot taget Søren Kierkegaard på ordet uden at undersøge det reelle forhold mellem Søren Kierkegaard og Hegel. Denne forskning har været alt for præget af sit eget snævre udsyn og af sin ikke formulerede forudforståelse af Kierkegaard.

Søren Kierkegaard og hegelianerne.

Søren Kierkegaard forholder sig ikke primært til Hegel (eller Hegels filosofi, Hegel var død 1831) – men til de *danske hegelianere* (Jf. Thompson og Stewart03). De førende danske hegelianere (Heiberg, Martensen²² osv., de 'intellektuelle' i hovedstaden: Se Thompson 91) var gennemgående noget ældre end Søren Kierkegaard, og Kierkegaard's forfatterskab var i høj grad en *reaktion* på - og en på mange måder *intern* diskussion med - disse hegelianere (om forståelsen af den dialektiske metode). (Thompson 151f). (Begrebet

²⁰ Forskellen mellem Grundtvig og Kierkegaard var ikke altid så stor. De var begge påvirket af Schleiermacher. De gør begge kristendommen til oplevelse, psykologi, indre erfaring og følelse (erfaringsteologi). De repræsenterer begge en romantisk kristendom. Forskelle ligger tydeligst i livs- og menneskesynet. Den *skriftopfattelse* som findes i Begrebet Angest Caput I fx 351 ligger ikke langt fra Grundtvigs! Historie- og evolutionsopfattelse i Caput I ligner også Grundtvigs. *Sprogfilosofien* Begrebet Angest 351, 353 (Adam og sproget!) kan ligne Grundtvigs tale om sprog-ånd (erkendelse gennem sproget). – Grundtvig var ikke som Kierkegaard direkte påvirket af Hegel, men Grundtvigs og Hegels tanker var *parallelle* – romantikkens fællesgods (se fx Vind, Vidskab).

²¹ Jones 148f: Hegels afvisning af de såkaldte *Intuitionister*, som troede at kunne *skue* virkeligheden uden empirisk sanseiagttagelse.

²² Heiberg, fru Heiberg og Martensen mødtes under Martensens dannelsesrejse 1834-36 og blev nære venner for livet (Thompson). – Martensen kritiseres mange gange i Begrebet Angest uden navns nævnelser (fx Indledningen, jf. Noter 182).

Angest Caput I er en intern diskussion med især Martensen, den tager udgangspunkt i Martensens tekst om arvesynden, og den foregår helt *inden* for rammerne af det hegeliske system. Hegel, Begrebet Angest og Martensen tager alle udgangspunkt i Kants kritik af arvesyndsbegrebet (jf. Green, Begrebet Angest 351 om: *Tænker* er Kant - som Begrebet Angest tilslutter sig. Indledningen til Begrebet Angest rummer dog en markant kritik af Kants etik – jf. den såkaldt 'første' og 'anden' etik, men Begrebet Angest – også Indledningen - synes dog noget usammenhængende eller inkonsekvent i kritikken af en sådan første 'kantiansk' etik. Sml. Grøn og Søltøft om den 'anden' etik). (sml. Fx Begrebet Angest 354: Uden syndefaldet var Adam slet ikke blevet et *menneske*, = Martensens og = Hegels opfattelse, den nødvendige evolution). Begrebet Angest *forholder* sig til Hegel *igennem* Martensen – Martensen kommer *først*). På den måde kan også ses paralleller mellem *Feuerbach* og BA – begge deltagere i den samme diskussion, sml. bogens opfattelse af Adam o.a.). De førende danske *hegelianere* var teologen og den senere biskop Martensen, Johan Ludvig Heiberg, Rasmus Nielsen, Hans Brøchner, Frederik Beck, A. P. Adler og i følge Koch også Søren Kierkegaard og Poul Martin Møller. (Se Kochs afsnit om den danske hegelianisme Koch 211ff). Også teologen *Monrad* fra de nationalliberale var stærkt præget af Hegel lige som en række historikere og jurister i 1830- og 1840-erne. Den danske hegelianisme gjorde sig gældende allerede fra 1824 og indtil omkring 1870.

Kants værk om moralen og det kategoriske imperativ – hans *Grundlegung* fra 1785 – synes også at have været en vigtig inspiration for Vigilius. En række teser i Begrebet Angest kan man genfinde i Kants *Grundlegung*. Det gælder også tesaerne om den *intelligible* verden, som har en forbindelse med Vigilius' opfattelse af det kvalitative spring som 'uden for' tiden, og opfattelsen af det etiske som en pligt og opfattelsen af menneskets følelser og drifter. Forholdet mellem Kant og Kierkegaard er blevet ivrigt diskuteret de sidste år (jf. også Green). Diskussionen om *arvesynden* blev på en måde i rationalismen startet af Kant, som fuldstændigt *afviste* tanken om en sådan arvelig synd – i al fald i en filosofisk sammenhæng. Denne diskussion blev siden taget op af dr. Hegel i Berlin.

En lang række af Søren Kierkegaard's teser blev ifølge Thompson hentet hos de lidt ældre hegelianere. Martensen (1808-84, guldalderens kirkelige 'guld-dreng': Thompson: *The cultured public's chosen one!*²³) *førte* an - og Kierkegaard *fulgte efter* (Thompson XIV: Søren Kierkegaard *lærte* af Martensen, som i øvrigt allerede i 1833 havde undervist den 20 årige Søren Kierkegaard i Schleiermacher). Alle hegelianerne – også Martensen og Søren Kierkegaard – kritiserede naturligvis *dele* af Hegels system (Sml. Thompson 12f). Hegelianerne satte dagsordenen for *alle* (i al fald i den 'dannede' elite). Hegelianismen blev for alvor introduceret ved Martensens forelæsninger 1837 på universitet – en sensation og et tilløbsstykke, som kunne måle sig med Steffens forelæsninger i 1802 (om romantikken) og Brandes' forelæsninger i 1871. (Brandes angreb den kristelige kultursyntese - typisk Martensen, jf. hans bog om Søren Kierkegaard 1877, men allerede i 1850erne ændrede det åndelige klima sig markant i Danmark. (Jf. Jørgen I. Jensen)). (Sml. Thompson 13: Allerede 1836 havde Heiberg forelæst over Hegel. Martensen var allerede i 1833 – kun 25 år gammel - præget af Hegel).

Nogle af Martensens grundlæggende tanker, som ifølge Thompson (Se Thompson) svarer til Søren Kierkegaard's teser i Begrebet Angest, er for eksempel:

(a) Den historiske udvikling (og enkelt-mandens udvikling) er en åbenbaring af ideen, den guddommelige ides og frihedens historie (historien som den guddommelige historie) (se cit. Thompson 6f, 17). (b) Sand viden skal konstrueres ud af de empiriske data. (c) Vores selv og selv-bevidsthed bliver realiseret i forholdet til gudsbevidstheden eller Gud. (d) Friheden er denne sande selv-bevidsthed – menneskets Telos – ikke liberum arbitrium. Kun i troen er vi frie. (Thompson 12, 160f: SKs frihedsbegreb er som Martensens – og Hegels - frihedsbegreb). (e) *subjektet* og den enkelte moralske personlighed er den helt afgørende kategori i kristendommen (Thompson 18, 27f: cit., Thompson 111: cit: subjektet over for mængden). (f) den religiøse nihilisme: historien (og det enkelte menneskes udvikling) viser efterhånden at verden er ingenting (nihil), kun relativ (Thompson 17, 162: *empowering nihilism*) (Hegel: det 'negative' eller 'intet' eller 'muligheden' sætter udviklingen i gang, skaber bevægelsen, Noter 185). (g) *kunsten* og *ironien* gør det æstetiske og jordiske til noget relativt (nihil) og fører derfor til (muliggør) en udvikling af subjektet – peger på det som

²³ Udtrykket er et citat fra et af Kierkegaards *Papirer*.

endnu ikke er (negationen af varen) (Thompson 17-19, 162: ironien og også humoren frigør mennesket), (h) troen 'anticiperer' frelsen til sidst. (i) Martensens tekst om Adam og syndefaldet og den frie vilje (forelæsningerne på universitetet 1842) ligger meget tæt op ad Begrebet Angest (cit. Thompson 110f: gennemgår Augustin og Pelagius og siger i (Thompson's oversættelse): - *Both propositions are true only in their unity and reciprocal transition into each other* – altså forstået dialektisk). Det er interessant at sammenligne dette med Begrebet Angest (fx Begrebet Angest 357: identisk opfattelse). (Noter 188: Begrebet Angest er enig med Hegel om syndefaldet). – På en lang række områder er det tydeligt nok at Søren Kierkegaard lærte af Martensen²⁴ og af de førende hegelianere i Danmark (Thompson 145ff: *Kierkegaard's Use of Martensen*). Det er derfor ifølge Thompson meget misvisende at sige, at Søren Kierkegaard *afviste* hegelianismen (Thompson) – som det ofte er blevet sagt.

Hegel udtalte sig om mangt om meget i denne verden: filosofi, psykologi, teologi, etik, videnskab, sprogforskning, historie, mytologi, politik osv. Hvis man følger tankegangen i Begrebet Angest kan man gang på gang se, at Begrebet Angest's teser svarer til teser hos Hegel (fx arvesynden, uvidenheden, udvikling). Noter har gjort et stort arbejde med at finde relevante steder hos Hegel. (Se fx Noter 186f, 191, 196). Også Begrebet Angest's afhængighed af andre er tydelig (ex. Schleiermacher: Noter 187, den hegeliske teolog Marheinecke: 187, Rosenkrantz' psykologi: 189 (Begrebet Angest er sine steder en ordret oversættelse af den udenlandske litteratur)).

Empirien, evidensen, korrespondancen eller beviset for teorien?

Det er i denne Henseende saare vanskeligt at anstille Iagttagelser. Fornemlig maa man her bruge den Forsigtighed, som Lægerne bruge, aldrig at iagttage Pulsen uden saaledes, at de sikre sig mod at føle deres egen istedenfor Patientens, saaledes maa man her vogte sig for, at den Bevægelse, man opdager, ikke er den Urolighed, der er Iagttagereis for hans Iagttagelse. Imidlertid staar det dog fast, at alle Digtere beskrive Elskoven ... saaledes, at de sætte Angesten med i den. (Begrebet Angest 375. Min fremhævelse).

Begrebet Angest er tydeligt nok ment som en *videnskabelig* psykologi, der med en *metode* beskriver et emne. Man kan derfor spørge: Hvad er Begrebet Angest's *bevissteder* for dens teorier (altså evidensen)? ('Evidens' er det som vi oplever – erfarer - og er helt sikre på er sandt (den umiddelbare sikkerhed), jf. fx Schultz 39ff: Evidens er *ikke* ifølge Schultz det samme som at noget i det *lange* løb og til allersidst engang i fremtiden *viser* sig at være det sande!).

Det er meget tydeligt, at Vigilius har et *nøje* kendskab til filosofiens historie, kender de erkendelsesmæssige problemer (epistemologiens problemer), empirismen, Kants kritik, Hegels metode osv.

Flere steder i Begrebet Angest kommer forfatteren ind på, hvad der er *kilden* til hans teorier. Også i moderne videnskabsteori er forholdet mellem teori og data *højt* omdiskuteret (sml. Dancy's bog om moderne epistemologi).

En af tesoerne i Begrebet Angest 374f er: Ånden vokser historisk. Ånden er blevet stærkere i kristendommen. Hellas kendte ikke meget til ånden. Ånden vokser både fylo- og onto-genetisk. Ånden er stærkere i manden end i barnet – og stærkere i manden end i kvinden – og stærkere i geniet end i mængden. Derfor er også *skammen* større hos den voksne end hos barnet og hos manden i forhold til kvinden – og hos os i det 19. århundrede sml. med det gamle Grækenland (med dens erotik).

Mængden af skam viser *mængden* af ånd og *Alvor* i mennesket. Jo svagere *ånd* jo stærkere *angst* (omvendt proportionalitet). Men: Hvis ånden var helt borte, ville mennesket være et dyr. (Begrebet Angest 454). (Grundtvig: Mennesket er ikke nogen Abekat. Begrebet Angest 349 om dyr-menneske virker som en *henvisning* til Grundtvigs tanke og kritik af de ortodokse vedr. arvesynden). En mand som konfronteres med et kvindeligt seksuelt begær kan kun føle lede, væmmelse og afsky – især hvis han er *åndeligt* udviklet: – *Tænker jeg mig derimod en Kvinde fæste et attraaende Blik paa et uskyldigt, ungt Menneske [en mand], da*

²⁴ Kierkegaard læste alt hvad Martensen udgav. Men til gengæld var Kierkegaard alvorligt fortørnet og deprimeret over at Martensen ikke havde tid til at læse hans bøger! Ved et af deres personlige møder blev Kierkegaard smidt ud af lokalet af Martensen. Martensen beskrev siden Kierkegaard som det vi i dag vil kalde en narcissist. (Thompson).

vil hans Stemning ikke være Angest, men i det Høieste en med Modbydelighed blandet Undseelse, netop fordi han mere er bestemt som Aand. (Begrebet Angest 371).

Begrebet Angest's udsagn om det svage køn kan nok – ud fra en *nutidig* synsvinkel – synes både hjerteløse, ubehagelige og ydmygende (sml. også Begrebet Angest's forhold til munkenes *Mulieres!*). Det er måske overraskende, at Malantschuk i 1970 kunne sige om Begrebet Angest's kvindeopfattelse og opfattelse af det seksuelle: - *Det er tydeligt, at Kierkegaard havde en original, sammenhængende og velbegrundet Opfattelse af de to Køjns Forskellighed i Forhold til hinanden (!)* (Malantschuk 40). – Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at Begrebet Angest *omtolker* historien om Sokrates og de grimme kvinder – i den græske historie er der jo tale om *homoseksuel* kærlighed! (Noter 192). - Nordentoft 87ff prøver (psykoanalytisk) at *forsvare* Begrebet Angest's (og Kierkegaards) holdning til det seksuelle: Begrebet Angest er ifølge Nordentoft ikke afvisende over for det seksuelle, men udtrykker blot, at det skal åndeliggøres. Nordentoft 98: 'Kierkegaard fører et forsvar for den ægteskabelige kærlighed' (?). Nordentoft kritiserer Sløk og andre, som har ment, at Søren Kierkegaard var decideret fjendtligt stemt over for det seksuelle ('viktorsk dobbelt-moral'). (Jf. Løgstrups kritik af Søren Kierkegaard's forhold til det erotiske). – Nordentoft bygger til dels på Malantschuk. Nordentoft's (92ff) argumenter synes dog tvivlsomme. – Sml. Thielstsskarpe udfald (182-93 om Begrebet Angest, især 192): Begrebet Angest er præget af seksual-angst, kropsangst, fremmedgørelse, kontrol-freak, rationalisme, angst for kontrol-tab, narcissistisk (om holdningen til det seksuelle i Begrebet Angest). (Sml. Teorien hos Kabat 121f: angsten forstærkes, når legemet tager magten fx i det seksuelle. Sml. Kabat 122: *At hengive sig seksuelt er at give slip og følge kroppen – en bevægelse der afføder angst*).

Levinas 247ff giver en skildring af det seksuelle eller erotiske, som synes at ligge meget tæt på SKs opfattelse (vold, skam, ydmygelse, nedværdigelse, sml. Opfattelsen i Begrebet Angest 375f: Samlejet er og bliver vold, overgreb, skam, ydmygelse og *voldtægt* uanset præstens fromme – og naive - velsignelse og uanset ægtemandens såkaldte troskab!).

Levinas om 'Eros' fænomologi' (255-266): ...*Skamløsheden, der altid er vovet, når den viser sin liderlige nøgenhed ...*(256)... *Liderlighedens ikke-betydning ... dette er selve den erotiske nøgenheds liderlighed – latteren ... Grinet ... underlagt min vilje ... som en uansvarlig dyriskhed... har forladt sin menneskestatus... ansigtet sløves ... tvetydigt i en dyriskhed ... forholdet til den anden er noget man leger – man leger med den anden som med et ungt dyr...* (263)...*den erotiske nøgenheds skamløse tilsynekomst tynger ansigtet... i skyggen af det meningsløse...kærligheden fører ikke... mod et Du ...et intimt samfund uden sprog...sprogets uanstændighed...en ensomhed...kærligheden er altså ikke...en form for venskab (Levinas 264f)....at elske sig selv...*(Levinas 266).

Sml. Også Begrebet Angest 369: om ansigtet: ... *Det Aandelige har sit Udtryk i Ansigtet!* (Men ansigtet er kun vigtigt i *mandens* tilfælde ifølge Begrebet Angest 368f – hos kvinden er hendes former, lemmer og legeme det vigtigste! I den seksuelle akt fortrænges (tilintetgøres) ansigtet, fordi mennesket kun bliver - og helt igennem kun – krop og *legeme*. Sml. Begrebet Angest 370: Kvinden har faktisk ikke nogen mund, sprog eller tale: *Derfor er Taushed ikke blot Qvindens høieste Viisdom, men ogsaa hendes høieste Skjønhed*).

Det følgende er et eksempel på en teori i Begrebet Angest: Et sted i bogen beskriver Begrebet Angest, hvad der sker under det menneskelige samleje (Begrebet Angest 375-77): Guds mening er at ånden skal være menneskets opdrager eller magthaver (eller identitet), men under samlejet *skubbes* ånden ud (eller jeg fordriver selv ånden, aktivt) eller den *flygter* i rædsel (eller jeg forlades af ånden, altså passivt). Mennesket har næsten mistet ånden – det er ved at dø. Under samlejet er mennesket næsten forvandlet til et *dyr* – især kvinden (også i *fødslen* er hun næsten et dyr, næsten kun legeme). Kvindens angst og skam kulminerer²⁵. Ånden skælver fordi den er angst for helt at miste kvinden (og manden). I dette øjeblik, hvor ånden (Gud) er næsten fraværende, undfanges det nye menneske – barnet. Hvis de to elskende er særligt lystne – er ånden endnu mere fraværende. Barnet skabes i et helvede af angst, liderlighed og

²⁵ Noter 191: Hegels tale om *Schaam* – synes at passe til Begrebet Angest's opfattelse. (se Hegel citatet: - *In der Schaam liegt die Scheidung des Menschen von seinem natuerlichen und sinnlichen Seyn*).

åndløshed. Fædrenes synder nedarves på sønnerne (Som en tanke fra Det gamle Testamente). Arvesynden, angsten, syndigheden, lidelsen *akkumuleres* gennem historien (som en diakron vækst)²⁶. Barnets senere natur og skæbne er på en måde et produkt (et spejl) af det 'miljø' der eksisterede under samlejet da det blev undfanget.²⁷

Helt simpelt: Hvad er Begrebet Angest's *beviser* eller evidens for denne teori? Begrebet Angest anfører to slags beviser: (a) den fælles kulturelle viden, fiktionen, kunsten, litteraturen²⁸ og (b) forfatterens egen erfaring vedrørende det seksuelle fra eget liv. (Altså tanken om psykologien som *intro-spektion*²⁹ og som erindring, autopsi og autobiografi. Jf. Begrebet Angest 418 om misbrug). Som skriftet meget rigtigt siger: - Her er det svært at anstille iagttagelser!

Det fremgår mange steder af Begrebet Angest, at kilden til teorierne er forfatteren selv – hans egen iagttagelse af hans egen psyke. Sibberns psykologi var også eksplicit en iagttagelse af hans egen psyke og Sibbern opfattede denne metode som fuldt gyldig. (Koch 87ff). Dette er på en måde i god overensstemmelse med romantikkens videnskabsyn – ingen teori kan være uafhængig (eller kontekst-fri)³⁰ af det *subjekt*, som skriver teorien³¹. Teorien om det psykiske drama under samlejet er altså – på en måde - en beskrivelse af Vigilius' *egne* private, seksuelle erfaringer³². Det er ikke mærkeligt, at Vigilius hælder til cølibatet³³. – *Christendommen har Mistanke til Elskov og Venskab* (Nordentoft cit. 100, 451: - I et kristent ægteskab bør man sørge for, at der altid er koldt i soveværelset! Under kirkekampen 1854-55 hævdede Søren Kierkegaard, at en sand kristentro *kræver* cølibatet). (Begrebet Angest 354: Der fandtes – eller findes - ingen eros i Paradiset. Grundtvig havde den stik modsatte opfattelse: Erotikken *stammer* ifølge Grundtvig netop *fra* Paradiset – nemlig fra *Paradis-Rosen!*). Koch opsummerer budskabet i Begrebet Angest på denne måde: - *Det som i sidste instans doceres er dødeligheden af den seksuelle drift.* (Koch 326). – *Den hedenske, græske eros skal besejres af den kristne agape. Det var denne livsfornægtende lære, Haufniensis docerede for sin samtid* (Koch 332).

Mennesket har i følge Begrebet Angest en frihed til at sige nej til det seksuelle - modsat dyret, som ingen frihed har. (Begrebet Angest 372: ... *Dyret ... er trælbundet i Instinctets Blindhed*). Thulstrup har givet et

²⁶ Begrebet Angest 377f: I løbet af historien vokser viden og bevidsthed og dermed angsten (og syndigheden). Det enkelte menneske overtager og til-egner sig alle tidligere tiders bevidsthed (=Hegel). Begrebet Angest 354: Mennesket er simpelt hen lig med historien, evolutionen! (sml. Brandes' opfattelse af Kierkegaard!). Uden historien, intet menneske (det menneskelige er det historiske, forløbet, udviklingen). (= Grundtvig og hele romantikken, 'historisme'). Mennesket finder sit mål, Telos, i historien. *Englene* har ingen historie (De skal ifølge Vigilius ikke nå frem til noget Telos).

²⁷ Begrebet Angest 330: Vigilius har et godt øje til det særlige ved psykologien i forhold til alle andre videnskaber: ... *denne Videnskab, der ... frem for nogen anden har Lov til næsten at beruse sig i Livets skummende Mangfoldighed (!)*. – I indledningen indrømmer han også faren for en *psykologisk Concupiscentis!* (Begrebet Angest 328 – psykologen står i fare for at svælge i sine beskrivelser af den sanselige lyst!).

²⁸ Se også Begrebet Angest 418f. En lang række psykologer har anvendt fiktionslitteraturen som et slags bevis for deres teorier – fx i høj grad Freud. I Begrebet Angest afviser forfatteren i øvrigt at hans teorier hele tiden skal bevises ved steder i *faglitteraturen*. Det afvises også at hver eneste psykologisk påstand (teori) skal bevises ved et empirisk eksempel. Vigilius kender også detaljeret Hume's kritik af det empiriske bevis (altså af 'positivismen') og Kants kritik!

²⁹ Stort set *alle* psykologer gennem tiden har anvendt intro-spektionen som en gyldig kilde til sand viden! (Fancher). Eksempel: Sartre. – Sml. Schultz 263f o. a.: Vi kan godt stole på vores oplevelse. Men naturligvis ved vi at vi nogle gange tager fejl. Men *alle* mennesker kan bringes til at indse, at deres 'antagelser' var urigtige!

³⁰ Romantikens videnskabsyn svarer også nogenlunde til det moderne syn: Ingen teori er blot en sammenskrivning af isolerede data – teorien er dybest set data-uafhængig – teorien som form vs. data som stof, teorien som *model* (Dancy, Korsgaard).

³¹ Begrebet Angest 322: kritik af flere romantiske filosoffer fordi de er ligeglade og u-interesserede. Videnskaben skal tage parti og advare folk imod synden. Psykologien skal *bruges* til vækkelse og omvendelse. – Begrebet Angest 357 (Hofraad, Visitkort): Uden subjektet, uden at tage udgangspunkt i videnskabsmanden findes ingen sand videnskab. (Samme tanke hos Grundtvig).

³² Nordentoft 112: Muligvis har Begrebet Angest hentet inspiration i Rosenkranz' psykologi 1837 (teorier om undfangelse, fostertilstand).

³³ Begrebet Angest 377f: Syndigheden er simpelt hen lig med seksualiteten og sanseligheden. – Brandes fx 60f og 215f (ud fra dagbøgerne): Kierkegaard havde en seksuel defekt (*Pælen i Kødet*) som umuliggjorde et normalt seksualliv. Dette blev bekræftet af en læge i 1840, som Kierkegaard opsøgte i forbindelse med forlovelseshistorien.

billede af Kierkegaards tro på den seksuelle askese, selvfornægtelsen, selvundertrykkelsen og den *selvvalgte* død og lidelse. At Luther forlod klostret og cølibatet – var ifølge Kierkegaard hans største og mest katastrofale fejlgreb. (ex Thulstrup 177ff).

Begrebet Angest's mål er tydeligt nok at beskrive temmelig *abstrakte* psykologiske arketyper, idealtyper eller prototyper (Sml. Caput II og III som svarer til Sygdommen til Døden, former af fortvivlelsen, også Caput I Begrebet Angest 349: Fortvivlelsens former og årsag) og bogen argumenterer derfor for, at kendskab til *et* eneste individ (fx Vigilius selv) i og for sig er *tilstrækkeligt* bevis: - *Unum noris omnes! Geniet* viser i sin forstørrede karakter (som et forstørrelsesglas) *alle* menneskers natur og lidelse. Det som findes hos Geniet findes i mindre målestok hos alle mennesker, altså er al sand erkendelse = selverkendelse, dvs. Geniets selv-bevidsthed.

Ud over de to nævnte evidens-kilder anfører Begrebet Angest andre kilder: Næmlig (c) den konkrete iagttagelse af menneskers adfærd (som metode: sml. fænomenologien³⁴) og (d) forfatterens *experimenterende Betragtning* (indre visualisering af en menneskelig situation og af et drama, imagination som metode: ex. Begrebet Angest 378. Begrebet Angest 329: Psykologiens kilder og bevis er dels *Contemplation* dels *Iagttagelse*).

Begrebet Angest 378: - *Livet er ... rigt nok, naar man blot forstaar at see; man behøver ikke at reise til Paris og London, - og det hjælper ikke, naar man ikke kan see.* – Man skal kunne se igennem tegnet og se meningen bagved. Geniet har denne evne. – Begrebet Angest 330 (Psykologien består ikke bare i henvisning til små empiriske detaljer og data men i en holistisk teori og samlet repræsentation): Jo *concretere* psykologien bliver, jo bedre bliver dens *videnskabelige Repræsentation af den empiriske Virkeligheds Detail*. – Begrebet Angest's videnskabssyn svarer faktisk udmærket til tanken i moderne videnskab: Den videnskabelige teori (repræsentation) er en sammenhængende konstruktion eller model og ikke blot en sammenskrivning af empiriske data (Sml. Fx Dancy om Theory of Coherence).

Derudover kan man måske hævde, at (e) selve den hegelske dialektik i sig selv er en *kilde* til teorierne – psykologien er til dels *logik* – man kan *slutte* sig frem til den psykiske virkelighed ude i verden. (Der er overensstemmelse mellem verden og min bevidsthed. Sml. Fichte. Schelling). Ud fra den hegelske logik så *ved* vi jo, at *alt* er dialektisk – alt *peger* på sin modsætning (angsten *peger* på ånden: Begrebet Angest 376)³⁵. Derfor *ved* forfatteren, at der hvor lysten (liderligheden) er størst (*det Erotiskes Culmination*: Begrebet Angest 375), der *må* også angsten – logisk set - være stærkest! (Alt er på en måde 'logisk'). Begrebet Angest beskriver (358) hvordan menneskene både længes efter og frygter Paradiset og frelsen: - *Thi dette er altid Muelighedens Forhold til Individualiteten* (min understregning). Her bruges dialektikken (metoden) som *bevis* (for teorien): - Vi *ved på forhånd* at mennesket har ambivalente følelser – *altså* har de det også over for Guds frelse!

Begrebet Angest, psykologien og de lange linjer.

Der er en historisk sammenhæng mellem romantikken og Husserls hovedværk 1900-01 (den fænomenologiske filosofi), og der er en historisk sammenhæng mellem psykologien i Begrebet Angest og den fænomenologiske psykologi i det 20. århundrede. I den forstand er der en linje fra Begrebet Angest 1844 til Erik Schultz' disputats fra 1988 om psykologiens erkendelsesmæssige problemer (Schultz)³⁶. Schultz kritiserer, men er også selv en del af den *københavnske*, fænomenologiske psykologi ('*København*-skolen',

³⁴ Den *fænomenologiske* psykologi i det 20. århundrede (efter Husserl ca. 1900, sml. beslægtet: 'humanistisk psykologi', 'eksistentialistisk psykologi') har søgt at beskrive den direkte umiddelbare *oplevelse* af og personernes *mening* med de psykologiske begivenheder (i modsætning til psykoanalysen, årsagsforklaringer, mekanisme, behaviorisme eller abstrakte teorier). Metoden er tydende, tolkende og hermeneutisk (Husserl: 'livsverden', oplevelsesverden, holisme). Eksempler: Heidegger, Sartre, Løgstrup, Københavnerskolen. I forhold til *moderne* psykologi er Begrebet Angest's psykologi nærmest *fænomenologisk*.

³⁵ Begrebet Angest Caput I: Angesten blev 'sat' ved menneskets skabelse. Sml. Grundtvig om menneskets skabelse i Guds billede og efter hans lignelse (som ånd, med fremdrift, mod Telos).

³⁶ Schultz er netop også *personligheds*-psykolog af fag (Københavns Universitet). Hans psykologi drejer sig om *subjektets* psykologi.

Rubin, Rasmussen, From). Schultz forsvaret den 'hermeneutiske realisme' og 'realistiske hermeneutik' – imod den psykologiske *idealisme* (anti-realisme³⁷, som hævder at 'det psykiske er ikke virkeligt, kun det fysiske er virkeligt') og imod *reduktionismen* i fx psykoanalysen, behaviorismen osv. (Schultz 107-143. Schultz afviser også en række andre former for psykologisk 'positivistisk' metodik). Schultz' såkaldt realistiske tese, som lyder: at det, som vi ser og oplever, er *virkeligt* (troværdigt) og ikke kun psykens uvirkelige 'tillæg' – denne tese kunne Begrebet Angest uden videre tilslutte sig. (Schultz 134 om subjektet, Schultz 133 om psykologiens *evidens* – det, som vi oplever og iagttager, er i og for sig *sandt* nok – svarer til teorien i Begrebet Angest. Sml. Schultz om teoridispositioner ('viden'), eks: 'Jorden er flad' og 'kornet er ikke hvede, men byg').

Søren Kierkegaard's beskrivelser af 'forsvarsmekanismerne' (Begrebet Angest 349 o.a., Sygdommen til Døden) er blevet *brugt* af psykoanalysen³⁸ (som ifølge Schultz har været 'rationalistisk-reduktionistisk') – men Begrebet Angest er ikke reduktionistisk psykologi³⁹. Begrebet Angest tror på den realistiske, umiddelbare iagttagelse af *virkeligheden* (sml. Husserls livsverden, Schultz 74ff). Vi er udmærket ifølge Schultz i stand til at erkende verden, og vi skelner (adskiller!) fint mellem 3 aspekter i fænomenet (det som erkendes, opleves, sanses): (1) 'fænomenets egen-betydning' (vi forstår hvad et smil er, kan genkende det), (2) 'fænomenets mening' (NN's intention med at smile) og (3) 'fænomenets symbolik' (jeg kan erkende hvad hendes smil gør ved mig). (Schultz 141f).

Selv om Begrebet Angest ikke kender til det 20. århundredes udviklede epistemologiske problemer – så er grundtanken i Begrebet Angest den samme som i en nutidig fænomenologisk, oplevelses-centreret psykologi a la Schultz.

Teorier A. Eksempler på de psykologiske teorier i Begrebet Angest. *Forførelsen*.

Vi vil egentlig ikke – men vi forføres! *Forførelsen* spiller en afgørende rolle i Begrebet Angest (og i øvrigt også i såkaldt retorisk teologi): I begrebet - at vi forføres - ligger *tvetydigheden*: Når man forføres, sker det både *mod* ens *vilje* (man bemægtiges, føres, tvinges, jf. antipatien) og *med* ens *vilje* (man *vil* gerne forføres, jf. sympatien). Livet og angsten forfører os og på den måde når vi frem til Telos eller frelsen⁴⁰. (Begrebet Angest 349: forstået rigtigt - dvs dialektisk - så bliver Adam også forført over i den nye højere, udviklede tilstand – 'Skyldigheden' (Telos, hans bestemmelse, mål) – Adam (mennesket) for-føres dvs for-flyttes (fra et *sted* til et andet sted) over i 'videnheden' fra 'uvidenheden' (barn, voksen, Græciteteten, Christendommen

³⁷ Begrebet Angest ville være fuldstændigt enig i dette synspunkt. Hegel er også realist (og empiriker) og afviser netop den idealistiske anti-realisme (fx Berkeley, Fichte). Grundtvig var også epistemologisk realist (Danne-Virke 1816-19).

³⁸ Freud byggede i *høj* grad på Nietzsche, og Nietzsche kendte udmærket (og læste) Kierkegaard via sit bekendtskab med Brandes. Senere psykoanalytikere i det 20. århundrede læste Kierkegaard direkte (ex. Fromm. Rollo May: angsten som en vigtig drivkraft fx i kreativiteten og i menneskets udvikling). – Nordentoft sammenligner Begrebet Angest med psykoanalysen. Kabat er også en 'samtænkning' af Freuds og Kierkegaards angstteorier (ex Kabat 118ff: Ødipusfasen=syndefaldet). Men i dag 2009 er det måske mere oplagt at sammenligne Begrebet Angest med den *kognitive terapi*.

Mange repræsentanter - især i USA - for den kognitive terapi – som arbejder med at befri folk fra uhensigtsmæssige skemaer – er blevet voldsomt inspireret af Kierkegaard's psykologi (og den såkaldt maieutiske metode). – Begreberne i Begrebet Angest om menneskets *natur*: ånd, sjæl og legeme er i psykoanalysen blevet *paralleliseret* med overjeget, egoet (selvet, selvbevidstheden, aktøren) og libidoen (legemet, seksualiteten, lysten).

³⁹ Begrebet Angest kender godt en sådan rationalistisk-reduktionistisk (mekanistisk) psykologi som fx teorien om at de psykiske egenskaber viser sig i menneskets ansigtstræk og fysiognomi (fysiologisk psykologi, sml. Fanher 74ff: Franz Joseph Gall 1758-1828). Hele romantikken var en generel afvisning af reduktionismen (den ontologiske reduktionisme). (Grundtvigs tanker er et godt eksempel, Danne-Virke). – Afvisningen af den ontologiske, mekaniske reduktionisme i romantikken (og i Begrebet Angest) svarer til moderne tanker om sand videnskab og videnskabsfilosofi (også fx teorien om de forskellige niveauer, 'spring' som hos Kierkegaard) (jf. Korsgaard: 'ontologisk diskontinuitet', Heitler (fysiker), spring, det højere kan ikke udledes af det lavere, Gyorgyi (biokemiker): vs. at reducere *mind* til *body*).

⁴⁰ Kierkegaard's teori om det *maieutiske* bygger på Platons lære om *anamnesis* – at mennesket har sandheden inden i sig selv som en dunkel erindring (som hos Grundtvig og i romantikken generelt). Himmelstrup 121f: jordmoderens forløsning, Sokrates som jordmoderens søn. – *Ingen anonym Forfatter kan listigere skjule sig, ingen Maieutiker omhyggeligere unddrage sig det ligefremme Forhold end Gud* (cit. Himmelstrup 122).

osv.) – men dialektisk - for det er *både* noget han gør og noget som sker for ham, gør vs. sker: der er en *lighed* i forskelligheden, en *forskellighed* i ligheden, som Hegel udtrykte det).

Hun eller han forfører mig. Gud forfører mig. Angsten forfører os og får os til at gøre noget som vi ikke vil (og dog netop også vil og higer efter). Forførelsen er den *motor* (dynamik) som sætter det hele i gang. Ellers ville der slet ikke ske noget. (Forførelsen svarer således til Hegels mediation, ændringen, overgangen, bevægelsen fremad). Hvis Eva ikke havde forført Adam, var historien (ifølge Hegel) ikke kommet i gang og mennesket var ikke blevet frelst (frelsen ligger ved enden af vejen, den lange 'karriere' gennem min historie og verdenshistorien, fylo- og ontogenetisk). På den måde er vi på vej *hen* til Gud. Vi er på sporet og på *vejen*. Måske kan vi *ane* målet i det fjerne ('fuldendelsen'). Den, som forfører (forføreren), har altid (vs tanken om Eros hos fx Platon, romantikken: romantikken er ifl Begrebet Angest 'naiv') to helt forskellige ansigter – han både *smiler* og er *forfærdelig* (Begrebet Angest 454, lige som barnet drages og skræmmes, sml. Begrebet Angest og det nøgne kvindelige legeme: tvetydigheden, samme tanke hos Levinas). Men vi forføres også ind i en *proces* hvori den kristelige *personlighed* (langsomt, evolutionært) bliver dannet, udviklet og fuldendt (Begrebet Angest 454f: Den kristelige personlighed dannes ved, at vi opgiver ('gør') – eller fra-narres ('sker') - al tro på det jordiske og dennesidige (vi mister enhver *tillid* til livet) og mister alt: *kun denne Angest er ved Troen absolut dannende, idet den fortærer alle Endeligheder*)⁴¹.

Man fortæller om en indisk Eneboer, der i 2 Aar levede af Dug, at han engang kom til Byen, smagte Viin, og da forfaldt til Drik. Man kan forstaae denne Historie som enhver lignende paa mange Maader ... men den Individualitet, der dannes ved Mueligheden, han har nok af saadan én Historie. (Begrebet Angest 456).

Vi forføres *både* til det gode og det onde. I Begrebet Angest spiller *stofmisbruget*, drukkenskaben og alkoholismen en vigtig rolle⁴² – vi forføres ind i alkoholismens fortabelse (fx Begrebet Angest 456f – *angsten* i Begrebet Angest er ofte angsten for *drukkenskaben*)⁴³. (Brandes 69 mente følgende i 1877: Begrebet Angest – en tilsyneladende *lidenskabsløs Undersøgelse* - har nok *Noget med Forfatterens Privatliv at gøre!*).

Vi forføres ind i synden af *spil*, kortspil og lotteri (Begrebet Angest 458: misbrugets forførelse. Om Søren Kierkegaard's forhold til kødets fristelser: se fx Thielst 46-104)⁴⁴. Misbrugeren lokkes og forføres af sit stof

⁴¹ Spørgsmålet om forførelsen diskuteres intensivt af Nordentoft. Hans eksempler viser tvetydigheden: forførelsen som uærlighed, manipulation, hjerteløshed, umenneskelighed, kynisme, magtudøvelse og umoral. Man kan godt sige, at der egentlig ikke er nogen forskel på Johannes Forføreren og den naive skolepige (Enten-Eller) og Kierkegaard og læseren (ex Nordentoft 481). Men Nordentoft tolker dog Kierkegaard's begreb om forførelsen *positivt*. (Nordentoft 446ff, vs. Løgstrup). (sml. Nordentoft 477: - *Hvem var Søren Kierkegaard, var han god eller ond?*).

⁴² FX: - Saaledes kan et Menneske i beruset Tilstand have gjort hvad han kun dunkelt erindrer, men dog veed, at det var saa vildt, at det er ham umulig næsten at vedkjende sig sig selv.

⁴³ Følgende er måske ment som en beskrivelse af fristelsen til drukkenskaben: - *Angesten er Frihedens Mulighed [fristelsen], kun denne Angest er ved Troen absolut dannende [personligheden], idet den fortærer alle Endeligheder, opdager alle deres Skuffelser. Og ingen Storinquisitor har saa forfærdelige Tormenter i Beredskab som Angesten, og ingen Spion veed saa snildt at angribe den Mistænkte netop i det Øieblik, da han er svagest, eller veed saaledes at gjøre Snaren, hvori han skal fanges, besnærende, som Angesten veed det ... Angesten, der aldrig slipper ham, ikke i Adspredelsen, ikke i Larmen, ikke under Arbeidet, ikke om Dagen, ikke i Natten.* (Begrebet Angest: Caput 5, indledn., ikke Begrebet Angest's understregninger). Sml. Synspunktet 99: - *Jeg omtumledes i Livet, forsøgt i saare meget og næsten i det meest Forskjellige, desto værre ogsaa i Vildfarelser, ak og ogsaa ad Fortabelsens Vei ... mig selv en gaadefuldt og overordenlig Mulighed ... hvis Betydning ... jeg ikke forstod ... [25 år:] ... at mit Liv rettest anvendtes til at gjøre Poenitentse.*

⁴⁴ Begrebet Angest 418 (misbrugets fænomenologi, forførelsen, dæmonen, den grund-menneskelige situation, magtesløsheden): ... *hvilken Overtalelsesgave og hvilken Veltalenhed ... til at afvæbne alle Indvendinger, til at overbevise ... for da atter at fortvivle over sig selv, naar denne dens [misbrugers] Adspredelse er forbi ... At ville standse denne Rædsel ved Ord og Talemaader er spildt Uleilighed ... Phænomenet kan vise sig ... i Forhold til det Sandselige ... Hengivenhed til Drik, til Opium, til Udsvævelse ... Anledningen kommer; Angesten har allerede opdaget den, hver en Tanke zitterer, og Angesten blodsuger Angerens Kraft og ryster sit Hoved ... han [mennesket, misbrugeren]*

ned i den forfærdelige afgrund: - *Individet fanges i det kvalitative Spring, hvilket ligesom Myreslugeren ligger paa Luur i den af det løse Sand dannede Tragt* (Begrebet Angest 416. Brandes cit. 68: - *Beruselens Bæger rækkes mig atter, jeg indaander allerede dens Duft, jeg fornemmer allerede dets skummende Musik*)⁴⁵. Kvindens skønne former (eller mandens stærke karakter) forfører manden (eller kvinden) ind i seksualitetens ydmygelse og åndløse (gudløse) vellyst.

Hele denne angst- og misbrugspsykologi synes i *væsentligt* omfang at basere sig på forfatterens – Vigilius' – egne private erfaringer. Forfatteren synes simpelt hen at have *defineret* angsten (anti- og sym-patien) *ud fra* centrale erfaringer som spil, alkoholisme og seksualitet⁴⁶. Begrebet Angest synes at bygge på egne erfaringer: – *Angest* [trangen, lysten, modviljen, selvhadet, ambivalensen] *er den psykologiske Tilstand, der gaaer forud for Synden* [drukkenskaben] ... *uden dog at forklare Synden, der først i det kvalitative Spring* ['omvendelsen', når manden begynder at drikke] *bryder frem* (Begrebet Angest 395). Menneskelig adfærd skal ifølge det 19. århundredes geisteswissenschaft 'forstås' ved indlevelse: *Verstehen* vs. *Erklaren*. Herder: - *Fuehle dich in Alles hinein!*).

Lysten, misbruget, liderligheden forfører os, men manden bagved forførelsen er i virkeligheden dødens *Høstkarl*: – *Den Ubekjendte, der fængsler Alle ved sin Høflighed og henjubler Alle i Lystens vilde Overgivenhed, er Døden ... da griber en dyb Rædsel ham* [mennesket] (Begrebet Angest 399). Lige som barnet forhekses, fascineres og drages af eventyret, uhyggen og gåden, så drages vi af vellysten og det forbudte og dødbringende misbrug. Ordet *fængsle* har netop disse to betydninger: (a) at blive fængslet mod sin vilje og (b) at blive fængslet og fascineret af noget. Hele romantikken har denne forestilling: - Vi drages af det dunkle (Se ex. Jones 101ff).

Teorier B. Eksempler på de psykologiske teorier i Begrebet Angest: Fortrængningen?

Nordentoft fortolker Begrebet Angest's tale om det erotiske primært som en analyse af en *fortrængningsproces* – Nordentoft tolker – ligesom Kabat og mange andre - Søren Kierkegaard ud fra det 20. århundredes *psykoanalyse*. Nordentoft bygger især på værker som Enten-Eller, Begrebet Ironie, Begrebet Angest, Sygdommen til Døden og Stadierne. (se fx Nordentoft 87ff).

Det som Søren Kierkegaard ifølge Nordentoft primært giver, er altså en analyse af de psykologiske eller kulturhistoriske *virksomheder* af 'kristendommen' – kristendommen forstået som en *historisk* størrelse. Ifølge Nordentoft mener Søren Kierkegaard, at der er sket en slags ulykke ved, at det erotiske er blevet aldeles tabu-belagt og fortrængt og derved er blevet dæmoniseret – altså nogenlunde, som Freud senere beskrev det. Det er sikkert ikke helt urimeligt at tolke Søren Kierkegaard på denne måde. De senere psykoanalytikere – som May og Fromm og Horney - læste Søren Kierkegaard ud fra deres teorier om fortrængning og samspillet mellem overjeget, kulturen og Libidoen. Nordentoft kan da også finde mange citater fra Søren Kierkegaard, som underbygger, at Søren Kierkegaard faktisk beskriver en *fortrængningsproces* – altså en proces, som Søren Kierkegaard egentligt selv beklager (Det er i al fald Nordentofts teori). Hvis man læser Begrebet Angest på denne måde, bliver Vigilius' teser om det seksuelle altså ikke 'viktorske', som Nordentoft fremhæver, men videnskabeligt deskriptive og i den forstand 'moderne'.

Ifølge Nordentoft opfatter Søren Kierkegaard seksualitetens stilling i *Græciteten* som egentlig positiv – som en oprindelig uskyld, som nu desværre er mistet. Kristendommens mening er ikke at negere – tilintetgøre - det seksuelle, men at løfte det op eller at *åndeliggøre* det, så det ikke længere er destruktivt eller dæmonisk. Den kristne æra har fortrængt det erotiske – desværre – men den sande kristendom vil ind-optage (jf. Hegels begreb: *aufheben*) det erotiske og gengive det godhedens og åndelighedens præg (et fremtidens håb for

ahner allerede den Frihedens Sønderknuselse [faldet, afgrunden], *der er forbeholdt det næste Øieblik, Øieblikket kommer ...*

⁴⁵ Begrebet *det kvalitative Spring* bliver oftest fortolket på den måde, at det er udtryk for Kierkegaard's radikale, eksistentielle kritik af Hegel – men begrebet er rent faktisk overtaget direkte fra Hegels filosofi! (Stewart03). (Noter 186 om Springet er sikkert misforstået – også i *strid* med Hegel-citatet: *Uebergang des Quantitativen ins Qualitativen ... Es ist ein Mehr und Weniger, wodurch das Maass ... ueberschritten wird und etwas ganz Anderes hervortritt* – om syndefaldet – sml. Begrebet Angest!).

⁴⁶ I det 20. århundredes eksistensfilosofi blev Kierkegaards angst-begreb naturligvis tolket på en helt anden måde.

Vigilius). Søren Kierkegaard er altså en slags *kritiker* af den seksual-fornægtelse, som historisk desværre er opstået i den kristne kultur. Seksualiteten er blevet - og blevet gjort til - noget selvisk – men selve det seksuelle er ikke noget ondt eller slemt. – *Det er Vigilius' anliggende at modarbejde 'Christendommens' tendens til at diskriminere det sanselige og det seksuelle.* (Nordentoft 92). I følge Nordentoft lægger Søren Kierkegaard og Vigilius afstand til begrebet 'Christendommen', som væsentligt opfattes som den *kulturhistoriske* størrelse - kristendommen eller den kristne tidsalder ('kulturkristendommen'). Når Søren Kierkegaard siger, at det seksuelle ikke er synd, skal vi ifølge Kresten Nordentoft tage det for pålydende. *Synden* ligger så at sige i følge Søren Kierkegaard i *fortrængningen* (benægtelsen), som bevirker en dæmonisering eller *sygelig-gørelse* af det - i vores betydning - sanselige, erotiske og seksuelle. (ex Nordentoft 92f).

Teorier C. Eksempler på de psykologiske teorier i Begrebet Angest: Geniet.

Angesten er nu – i 1844 – '*komet*' '*tilsyne*' for geniet (Vigilius) og dermed er ånden eller bevidstheden – eller Geist'en - blevet bragt *videre* i *hele* menneskeheden. (sml Begrebet Angest 349: *At Angesten kommer til syne er det, hvorom Alt dreier sig*). (Et eksempel på at ånden bevæger sig frem i *spring* – fx i *geniets* bevidsthed, pludselige nye indsigter, 'mageløse opdagelser').

De fleste mennesker er *nogle elendige Mennesker, der aldrig have vidst, hvad Muelighed er, og som, da Virkeligheden viste dem, at de Intet duede og Intet vilde due til, nu løgnagtigen opfriskede en Muelighed, der var saa skjøn, saa fortryllende, og til Grund for denne Muelighed laa der i det Høieste lidt ungdommeligt Fjanteri* (Begrebet Angest 455. Vigilius virker temmelig arrogant. Sml. Synspunktet 112 om *hiin Enkelte* som er Søren Kierkegaard *selv*)⁴⁷.

Ånden har ikke lige godt fat i alle mennesker. Ånden har mere magt hos os i kristendommen i det 19. århundrede end hos de gamle grækere (en diakron forskel). Ånden har mere magt over manden end over kvinden (*den generiske Differents*) – og ånden er meget skævt fordelt synkront – den er fordelt i et slags *hierarki*. *Geniet* eller *eneren* eller *den Enkelte* styres eller bestemmes af ånden i en ganske anden *grad* end vanlige mennesker – mængden eller *pøblen*. (Begrebet Angest 456: om de pæne borgere: *at det kommer deraf, at han er meget aandløs*).

Nogle mennesker er åndeligt højt udviklede og nogle meget lavt udviklede. Jo højere åndeligt udviklet mennesket er – som fx *geniet* - jo mere fjerner det sig fra *Græciteten*, det naive, det barnlige og det kvindelige. (Begrebet Angest 370: den åndelige udviklingsgrad viser sig, når manden sover, hvor hans *grimhed* viser sig, idet *grimheden* vidner om en højere udvikling – sml. Barnet og kvinden sovende). På samme måde er nogle *Folkeslag* meget lavere åndeligt udviklet og nogle højere åndeligt udviklet. De folkeslag som er *lavere* åndeligt udviklet er mere *dyriske*, og derfor har de ifølge Vigilius – ved en overfladisk betragtning - færre problemer med kropsligheden og det legemlige og seksuelle. (Begrebet Angest 376).

Geniet er i følge Vigilius en stor sjældenhed. *Geniets ophøiede Reenhed forekommer ... sjældent. ... Der skal et mærkeligt Sømmenspil af en lykkelig historisk Udvikling og oprindelig Begavethed til.* (Begrebet Angest 374). (Begrebet Angest 357: De fleste mennesker kender slet ikke forskel på godt og ondt. Himmelstrup cit. 54: *Mængden er Usandheden*). De allerfleste evner slet ikke at fatte visdommen eller sandheden. (Begrebet Angest 372: *... skal det ikke undre mig [geniet?], om Ingen [!] i disse Tider agter paa en saadan Overveielse*). Hvis flertallet bifaldt Vigilius' teser – ville han blive meget urolig – det ville være et bevis for, at han var en bedrager, en tåbe og en løgner. (Sml. Begrebet Angest 372, 373: *... Dette har naturligvis kun meget faa Mennesker forstaaet ...*).(Begrebet Angest 355: - Mængden stiller mange dumme spørgsmål, men dem skal *geniet* ikke svare på – *thi ellers er man nok saa dum som Spørgeren*). (Sml. Brandes cit. 71 om Kierkegaards selvpfattelse).

Geniet er som *en Læge ved en Daareanstalt*, og hans opgave er at *helbrede de Mange* (Begrebet Angest 359. Brandes' bog fra 1877 opfatter også Søren Kierkegaard som et geni og viser at Søren Kierkegaard selv

⁴⁷ Sløk 15 giver Kierkegaard ret: - *Han er et geni, der rager højt op over hele samtiden; i virkeligheden er København, ja hele Danmark for lille til ham (!)*.

opfattede sig som et geni. (Brandes 215 cit. (Søren Kierkegaard's dagbøger 1840) SKs selvbeskrivelse: - *Et Geni udrustet med alle mulige Gaver, med Magt [!] til at beherske hele Tilværelsen og lade Menneskene lyde sig*). Søren Kierkegaard henviste *eksplicit* til, at *kun* hans penge og formue kunne sikre og garantere, at han var et uafhængigt og virkeligt geni: - *Fra tidlig Tid har de [romantikkens øvrige ånder] maattet være bekymrede for Udkommet, og derved har deres Sjæl faaet en indskrænket Begrænsning* (cit. Brandes 209, sml. Brandes 44)!). Derfor lider *geniet* også af en meget større angst end vanlige mennesker (Brandes 46 gør nar af dette synspunkt) – mængden føler slet ingen angst, for folk i mængden lever som dyr (!) (Begrebet Angest 357, 454: Der findes store og små mennesker: *jo dybere han ængstes, jo større Menneske*).

Søren Kierkegaard beskrev Kristi egenskaber og liv med ord og begreber som *direkte* var hentet fra hans (Kierkegaards) *eget* liv. (Kristus var lige som Søren Kierkegaard). Forholdet Kristus og den troende skildrede Søren Kierkegaard som forholdet Søren Kierkegaard og Regine (Brandes 177ff). Kristus var større end alle andre mennesker, fordi han *ængstedes* mere end nogen anden. (Begrebet Angest 454).

Begrebet Angest giver udtryk for den geni-dyrkelse, som gennemsyrede *hele* romantikken (jf. fx Schlegel: Geniet skal frelse verden). Geniet rummer *hele* ånden, historien, verden og bevidstheden *inden* i sig selv⁴⁸. Geniet taler med en autoritet – *ikke* på grund af det, som han siger ('sagligt') – men *fordi* han er et *Genie!* (Det kendte retoriske argument: - Vi tror NN *fordi* han er *troværdig*). Formålet med Begrebet Angest's psykologiske teori om Geniet er at bevise forfatterens troværdighed og autoritet⁴⁹.

Geniet er ensomt, forfulgt og foragtet af verden⁵⁰. Geniet lider. Geniet er som Kristus. Lige som Kristus var i lidelsen – således lider geniet. Geniet er en *imitatio Christi*. Geniet er en inkarnation og en højeste potens af det menneskelige – altså af det syndige og af syndigheden. Geniet har sin særlige historie – er også skabt ved en særlig opdragelse. Geniet er en søn af 'faderen'. ... *Det høieste Mere ... er, at et Individ [Søren Kierkegaard?] fra sin tidligste Opvaagnen er stillet og paavirket [opdraget] saaledes, at Sandselighed for*

⁴⁸ Sml. Schlegel, Fichte, Schelling.

⁴⁹ Også Grundtvig opfattede sig som et 'Sjeni'. (Auken). - I Begrebet Angest (405) siges det udtrykkeligt om det retoriske argument: - *Den der ikke er saa aandelig modnet [som Geniet], at han fatter, at selv udødelig Ære ... kun er en Bestemmelse af Timeligheden ... han skal ikke komme vidt i sin Forklaring af Aand og Udødelighed*. – Vigilius er et Genie og derfor taler han med autoritet. Forholdet geniet-mængden svarer til forholdet manden-barnet – Geniet er kommet længere i modningen, i den evolutionære udviklingsproces af personligheden og den kristelige karakter. Geniet har mandens viljestyrke og forstand modsat barnets magtesløshed og *Aandløshed*. – Martensen (i engelsk oversættelse) i 1843: - It is not ... the genius ... who to all intents and purposes moves itself towards the Idea, but the Idea – the ultimate Reality itself – which in its indivisible fullness itself takes a life-empowering beginning in the subject [genius] (cit. Thompson 40).

⁵⁰ Sml. Søltoft 105ff o.a. refererer Levinas' kritik af Kierkegaard. Søltoft's hensigt er at forsvare Kierkegaard over for Levinas' kritik. Levinas bygger godt nok i høj grad på Kierkegaards eksistens- og subjektivitets-tænkning, men han er *meget* kritisk over for Kierkegaard's tænkning's forhold til det andet menneske. Ifølge Levinas har Kierkegaard ingen etik over for næsten. Næsten forsvinder helt. Kierkegaard er lukket inde i sin egen verden - helt alene med Gud. Kierkegaard kender kun een samtale – den med Gud. Kierkegaard ender i egoisme, subjektivisme, selv-kredsen og i virkeligheden et 'angreb' på det andet menneske. Kierkegaards problem er hans forhold til ham selv og ikke til medmennesket. Kierkegaard øver en slags 'vold' (Levinas cit Søltoft 107) og overgreb mod det andet menneske ved totalt (lige som 'totalitets-tænkningen' fx Hegel) at se bort fra hende eller ham. For Kierkegaard er der slet ingen samtale med det andet menneske, ingen respekt for den anden og slet ingen inter-subjektivitet. Kierkegaard kender faktisk slet ingen etik ifølge Levinas – forlader det etiske og vælger helt det religiøse reelt uden nogen etik. Kierkegaard er 'det uendeligt lidende og ængstelige Jeg [Ego]' (cit Søltoft 107). Kierkegaard er meget optaget af at unddrage sig systemet – men har ikke forstået at det er hende, 'den anden' som er transcendent og unddrager sig systemet. (sml. Levinas 31, 73 fx). Kierkegaard forstår ikke – siger Levinas - at den anden er et 'De' (transcendent, evig, udenfor, uendelig, fremmed, autoritet) som kræver ære og respekt og stiller krav til selvet. Kierkegaard er 'spændt optagethed af sig selv' og lukket helt inde i sin pietistiske, kristne, sorte, overspændte synds-bevidsthed som lukker hans døre til næsten og den ydre verden. – Wivel i 1999 retter – bl. a. inspireret af Levinas og Rosenzweig - en skarp kritik af Kierkegaards forhold til det andet menneske. Ifølge Wivel så siger Kierkegaard at vi ikke har noget virkeligt ansvar over for næsten men kun over for Gud. Hos Kierkegaard forsvinder det andet menneske ud i det rene ingenting. Kierkegaard benægter muligheden af en virkelig dialog eller samtale med næsten. – *Når den elskende taler til næsten, taler han lige igennem ham til Gud ... Der er ingen jordisk gensidighed i Kierkegaards næstekærlighed ... det åbne, kommunikative forhold er suspenderet ... det etiske mister enhver relevans ...* (Wivel 216-18).

ham er blevet identisk med Syndighed, og dette høieste Mere vil vise sig i Collisionens piinligste Skikkelse [Søren Kierkegaard og hans sammenstød med verden], naar han i den ganske Omverden aldeles intet Tilhold finder [ligesom Kristus]. (Begrebet Angest 387).

Der findes mange forskellige grader af mennesker - målt med den åndelige målestok⁵¹. *Det religieuse Genie* med dets overordentlige Begavelse og urkraftige Magt (Begrebet Angest 401-405) har overvundet det 'græske' genis angst for skæbnen⁵². – *Det Udvortes som saadant betyder for Geniet Intet ... Saaledes er Geniet sat udenfor det Almindelige ... Bliver det staaende ved at være umiddelbart bestemt og ved at vende sig ud efter [Napoleon, Talleyrand], da bliver det vel stort og dets Bedrift forbausende, men det kommer aldrig til sig selv og bliver ikke stort for sig selv. Alt dets Gjerning vender ud efter, men den om jeg saa maa sige planetariske Kjerne, der udstraaler Alt, bliver ikke til.* (Begrebet Angest 402ff. Geniet er den sol, som verden drejer sig om). *Det religieuse Genie (Vigilius) er hinsides Lykke, Ulykke, Hæder, Ære, Magt, udødelig Navnkundighed hvilke alle ere timelige Bestemmelser.* (Begrebet Angest 404, vs. Den såkaldte eudaimonisme).

Vigilius ved, at han er et geni, men han ved også, at det stiller større krav til ham: - *Kun gennem en religieus Besindelse bliver Geniet og Talentet i dybeste Forstand berettigede. ... Hvis et saadant Genie [som Talleyrand] havde forsmaaet Timeligheden som umiddelbar, havde vendt sig mod sig selv og mod det Guddommelige [og ikke mod sine medmennesker], hvilket religieust Genie skulde der ikke være fremkommet! Men hvilke Qvaler skulde han ikke ogsaa have udstaaet.* (Begrebet Angest 404f. Geniets – Vigilius' - lidelse er større end almindelige menneskers lidelser, og det beviser hans troværdighed). (Sml. Synspunktet 110f: ... *Genie i en Kjøbstad ... den Maalestok... Evner, Flid ... var Gjennemsnittet af de Samtidige meget for stor ... hvorfor han dog skulde have faaet disse overordenlige Evner ... Misundelsens, Raahedens, Pøbelagtighedens væmmelige Lyst ... bebreide Guld-Spurven ... flyttet op i en ny Klasse ... at være Fæ (animal) ... [om geniet siden hen i det evige liv:] Gud være lovet er evig fritagen for Selskab med de Bestialske ...*). (Men relevansen, værdien og fortolkningen af Synspunktet 1848 har naturligvis været diskuteret, jf. Nordentoft).

Den psykologiske sandhed er svær at finde for det *almindelige* øje (den store masse)⁵³. *Geniet* viser os den dybere sandhed om mennesket - menneskets *Wesen*: Geniet er psykologiens *autor, emne og objekt*. Geniet er det *tilstrækkelige* bevis for den psykologiske teori (vs. Sløk 14 der siger, at Søren Kierkegaard godt vidste, at man ikke kan bevise noget ud fra eneren!). *Kun* geniet kan redegøre for den psykologiske sandhed (for det kræver en *digter* i følge Begrebet Angest), og psykologiens emne er faktisk geniet selv!

På grund af sin *selv*-indsigt har Vigilius en *særlig* viden om menneskets psyke: - *At Phænomenet [det psykiske drama] viser sig efter en ordentlig Maalestok [viser sig tydeligt], er altid Tegn paa en dybere Natur. At man seer det sjeldnere i Livet, det vil sige, at man maa være Iagttagere for at see det hyppigere [ikke alle kan se sandheden], kommer deraf, at det lader sig skjule [forsvarsmekanismerne⁵⁴], samt, at det ofte fordrives, idet Menneskene bruge en eller anden Klogskabsregel [rationalisering] ... Man [jeg!] behøver ikke raadføre sig [mig] med Creti og Pleti [mængden, GT], saa bliver man [jeg, Vigilius] snart som Folk er fleest [mængden] ... Hvad Anfægtelsen angaaer, da kan man [almindelige mennesker] forklare den, at den slet ikke er til, eller i det Høieste at betragte som en piquant digterisk Fiction* (Begrebet Angest 418f. Jf. afsnittet om evidens: *den digteriske Fiction* er en kilde til den psykologiske evidens. Kun mængden benægter dette!).

⁵¹ Nordentoft mener at Kierkegaard bygger på en 'lighedstanke' men Nordentoft har ofte svært ved at fastholde denne påstand – citaterne er hos Kierkegaard for overvældende (se fx Nordentoft 450f). Begrebet Angest tegner et billede af Vigilius som arrogant, nedladende og hævet over massen.

⁵² Begrebet Angest 416f tager forbehold over for begrebet *det religieuse Genie*, men det sker i forbindelse med Schellings teori om geniet, en teori som kritiseres.

⁵³ Teoretisk ligger Begrebet Angest's tese om Geniet ikke så langt fra Schultz' teser om forskellige menneskers forskellige teori-dispositioner (Schultz 39ff) – selv om Schultz naturligvis ikke dyrker Begrebet Angest's *Geni-kult!*

⁵⁴ Begrebet Angest's teori (og den lignende beskrivelse i *Sygdommen til Døden* 1849) om forsvarsmekanismerne blev faktisk en vigtig inspirationskilde i det 20. århundredes psykoanalytiske teori om forsvarsmekanismerne.

Teorier D. Er Søren Kierkegaard en af naturalisterne? Begrebet Angest og Aristoteles?

At Menneskenaturen maa være en saadan, at den gjør Synden mulig ['naturlig'], er, psykologisk talt [videnskabeligt set], ganske sandt, men at ville lade denne Syndens Mulighed [denne tilbøjelighed i menneskets natur] blive dens Virkelighed, oprører Ethiken og lyder for Dogmatiken som en Blasphemie. [det 'mulige' som det, der ligger som en 'natur', som en 'disposition', som en 'vane', som en 'tilbøjelighed' eller 'sandsynlighed'].

(Begrebet Angest: Indledningen, min understregning).

Fænomenet 'naturalisme' og 'naturalisering' og begrebet ny-aristoteliske filosofi og etik har spillet en vigtig rolle i de sidste ca. 20 år. Også i psykologien har naturalismen spillet en stor rolle siden 1990-erne, fx biologisk eller genetisk psykologi. Hvordan kan Begrebet Angest placeres i denne sammenhæng?

Naturalismen bygger bl.a. på den antagelse, at vi ikke kan tale fornuftigt om menneskets væsen, eksistens eller om etik eller værdier uden at inddrage menneskets *natur*. (Fx etisk naturalisme kan forstås som etiske normer som udspringer af en teori om menneskets natur – etikken skal gavne menneskets naturlige væsen, naturlige behov, det 'gode' er det som er udviklende eller gavnligt for mennesket som naturvæsen, sml. Filosofer som Foot og Hursthouse). Begrebet natur bliver dog i denne strømning defineret på mange forskellige måder hvad der gør det noget sværere at placere Søren Kierkegaard i forhold til en sådan moderne 'naturalisme'. Man kan skelne mellem en svag eller en stærk naturalisme og der er skelnet mellem en aristotelisk eller en afslappet eller en baggrunds-naturalisme. (jf. også Fink). I det følgende vil jeg kun foreløbigt og forsøgsvis søge at placere Søren Kierkegaard og Begrebet Angest i forhold til nogle af disse begreber.

Begrebet Angest bygger tilsyneladende på den antagelse, at man ikke kan tale fornuftigt eller meningsfuldt om *etikken* uden at forudsætte *dogmatikken*. Jf. indledningen. Uden at forudsætte dogmatikken – og Søren Kierkegaard mener måske Kristus eller frelsen eller forsoningen eller tilgivelsen – så er etikken nyttesløs, impotent eller kun fordømmende. (Begrebet Angest indledningen: kritikken af den rene 'kantianske' etik virker helt 'aristotelisk': denne lov-etik er ufrugtbar og kan ikke *føde* nogen god gerning, siger Vigilius). Og endvidere: *Dogmatikken* synes i Begrebet Angest at forudsætte *psykologien*. Psykologien som den udfoldes i Begrebet Angest er på en måde en beskrivelse af menneskets '*natur*'. Hvis man slutter således – så bygger både dogmatikken og etikken og menneskesynet på psykologien og dermed på en teori om den menneskelige *natur*. På den måde kan man måske sige, at Begrebet Angest i den overordnede struktur er udtryk for en *naturalisme*.

I indledningen tager Vigilius kort stilling til *Aristoteles'* etik – altså den etik som i nogen grad er blevet revitaliseret i filosofien de sidste 20 år. Begrebet Angest *afviser* denne etik som helt uden for de etiske begreber. Aristoteles har ifølge Begrebet Angest tilsyneladende ikke begreb om eller nogen forståelse for etikken! Denne kritik er for så vidt ikke overraskende – Søren Kierkegaard *synes* overvejende i sin etik – også i fx Kjerlighedens Gjerninger - at høre til den 'kantianske' retning, men dette kan uden tvivl diskuteres (jf. også Søltoft, Grøn o. a.). I indledningen taler Begrebet Angest om 'den anden etik' og dette begreb kan tolkes på mange måder. (fx Grøn 129ff, Søltoft) og *synes* i al fald at være en *kritik* af Kants moralfilosofi (det kategoriske imperativ er ufuldstændigt og '*føder*' ikke de nødvendige frugter, se indledningen til Begrebet Angest).

I det senere afsnit om det dæmoniske i Begrebet Angest i Caput IV synes der faktisk at være en inspiration fra Aristoteles – ganske vist ikke eksplicit. Begrebet Angest taler om tre begrebspar *vantrø-overtrø* osv. Og det sande og rigtige og gode ('dyden') synes netop – som Aristoteles ville sige - at være punktet i *midten*.⁵⁵

⁵⁵ Caput fire (karakter-egenskaber, yderpoler, ekstremer, 'dyden' i midten?):..... *Overtrø og Vantrø* ere begge *Ufrihedens Former*. ... *Vantrø - Overtrø*. De svare aldeles til hinanden, mangle begge *Inderligheden*, kun er *Vantrø* passiv gennem en *Activitet*, og *Overtrø* activ gennem en *Passivitet*; den ene ... *Hyklerie - Forargelse*. Disse svare til hinanden. *Hykleriet* begynder gennem en *Activitet*, *Forargelsen* gennem en *Passivitet*.... *Stolthed - Feighed*. *Stolthed* begynder gennem en *Activitet*, *Feigheden* gennem en *Passivitet*, forøvrigt ere de identiske...

Altså en tankegang der ligger nær ved Aristoteles - og også nær ved Hegels tankegang. Hegel var på flere punkter stærkt præget af Aristoteles.

Mere interessant er måske Vigilius' tanker om *individet* og *slægten*. Skemaet her er dels hegelisk⁵⁶ og dels svarer hele skemaet meget godt til den tanke om individ og praksis og form og tradition som har spillet en stor rolle i den ny aristoteliske filosofi og etik. Bogens tanker ligner her i stort omfang tanker hos Lovibond, MacIntyre og McDowell om mennesket og praksis. Begrebet Angest skildrer hvordan individ og kollektivet eller slægten er i et dialektisk forhold. Intet individ uden kollektiv og intet kollektiv uden individ⁵⁷. Individet fødes og overtager slægtens bevidsthed eller praksis eller normer. Individet videreudvikler denne bevidsthed i en dialektik med kollektivet eller slægten. Intet individ starter egentlig forfra, som Vigilius siger. Når individet fødes, fødes det ind i en levende kontekst - det *inkarnerer* så at sige denne kollektive kontekst og bevidsthed. Begrebet Angest taler mest om syndigheden men skemaet er måske mere abstrakt – det kan måske tolkes mere abstrakt.

Vi kan finde begreber i Begrebet Angest som ligger meget tæt – og overraskende tæt - på begreber fx i den ny-aristoteliske filosofi. Det følgende citat indeholder en række af disse begreber. Begrebet Angest beskriver hvordan individet *participerer* i det kollektive og på den måde virkeliggør sig selv eller manifesterer sig selv – bliver sig selv eller bliver et selv (både en ny *bevidsthed* og ny *væren*) – en dialektik, der meget nøje svarer til tankegangen fx hos Lovibond, McDowell og MacIntyre. (og desuden hos Dewey). Progressionen fremstår i denne dialektik eller dialektiske proces (bevidstheden træder frem eller skrider frem i denne praksis eller 'tradition'). Progressionen er så at sige en *egenskab* i denne *Activity* eller *Praxis* som individet *participerer* i. (En sådan participationsteori finder vi også tydeligt hos Grundtvig). Mennesket er ikke en isoleret skuespiller – alene på en scene - som bogen siger. (altså ikke noget cartesiansk 'Ego').

Det behøver vel neppe at siges, at denne Opfattelse [i Begrebet Angest] ikke forskylder nogen **Pelagianisme**, der lader ethvert **Individ ubekymret** om Slægten [menneskeheden før og nu, kollektivet, familien?] **spille sin lille Historie paa sit Privattheater** [egoet, Descartes, vi er lemmer på legemet?]; thi Slægtens Historie [menneskeheden før og nu, kollektivet, familien?] gaaer jo roligt frem ad sin Gang [=Hegel], og i denne [**historien**] kommer intet **Individ** til at begynde paa samme Sted som et andet [dem der levede tidligere, min væren er bestemt af udviklingen af historien, dialektisk], medens ethvert Individ begynder forfra [ontogenese, fylogenese, dialektisk], og i samme Øieblik er [**individet**] der, hvor det skulde begynde i **Historien**. (Begrebet Angest 341, min understregning)

Begrebet Angest taler om angsten, men man kunne måske abstrahere og i stedet oversætte angsten med etisk udvikling, bevidsthed, viden, erkendelse osv – som de begreber bliver brugt i den ny-aristoteliske filosofi. Begrebet Angest taler også om 'den anden natur' som en *vane* som bliver lært, tillært, en tanke som genfindes i den moderne naturalisme – i al fald i den såkaldt svage eller afslappede ('relaxed') naturalisme.

At Angesten ['bevidstheden'] i det senere **Individ** er mere reflekteret [højere udviklet, mere fremskreden] som en Følge af [! – årsagen!] dets **Participeren** i **Slægtens** Historie, hvilken er at sammenligne med **Vane**, der jo er den **anden Natur**, men dog ikke en ny *Qualitet*, men kun *quantitativ Progres*, kommer deraf, at Angesten nu ogsaa i en anden Betydning kommer ind i Verden [fylogenese, ontogenese, som hos Hegel?].

⁵⁶ Året efter udgivelsen af Begrebet Angest skrev den danske hegeliske filosof Rasmus Nielsen i sin *Logik*: - *Det er i nyere Tid næsten blevet til et Valgsprog, at ethvert Individ er sig selv og Slægten* (!) (Citeret i Koch 331). Nielsen og Kierkegaard havde et meget vekslende og omtumlet forhold til hinanden.

⁵⁷ Begrebet Angest note 9: - *Dersom saaledes en Enkelt kunde aldeles falde af fra Slægten, da vilde hans Affald tillige bestemme Slægten anderledes*, [slægten bestemmes ved individet, individet bestemmes ved slægten, dialektisk] *hvorimod, hvis et Dyr affaldt fra Arten, vilde Arten være aldeles ligegyldig derved*.

(Caput 2 start om arvesynden progressivt, min understregning)

Begrebet Angest kan måske tolkes som en slags *udviklingspsykologi* - måske i et hegelsk tilsnit. Begrebet Angest taler eksplicit om 'den anden natur' - altså det begreb, som spiller så stor en rolle hos fx Lovibond og McDowell. Hos dem er den 'anden' natur også en menneskelig natur - nemlig den natur, som vi udvikler med *fornuften*. Mennesket har en første natur - svarende til vores medfødte natur eller biologi. Men mennesket er ikke et dyr, og mennesket udvikler *naturligt* en anden natur - vores normer, praksis, vaner, værdier, etik. Med udgangspunkt i vores rationalitet - den praktiske rationalitet eller fornuft. (McDowell, sml. Også Hursthouse om den såkaldt 5. parameter - fornuften - som er særegen for mennesket som *art*). Det er måske interessant, at Søren Kierkegaard eksplicit kan tale om en 'anden natur' - en slags 'vane', som *bliver* naturlig for mennesket - i kulturen eller ved opdragelsen eller ved vores indlæring, socialisering. Måske ligger bogens skema ikke så langt fra McDowells eller Lovibonds skema? Hvis man slutter på denne måde kan man måske opfatte frelsen eller troen som en slags '3. natur' - jf. Caput 5 om troen i Begrebet Angest. Dette sidste 'stadium' eller udviklings-tilstand eller denne sidste *form* for væren er en slags 'ny natur' - måske med udgangspunkt i erfaringen af '*Anticipationen*' og '*Visheden*' - med bogens udtryk - tilgivelsen eller nåden. På den måde bliver en slags 3. natur mulig for mennesket - i kraft af Kristus. (Tanken om en sådan '3. natur' ligger naturligvis helt uden for tankerne hos fx McDowell eller Lovibond, men deres begreber synes bestemt at kunne bruges på Begrebet Angest).

... See derfor er Muligheden saa absolut *dannende*. I Virkeligheden er aldrig noget Menneske blevet saa ulykkeligt, at han jo beholdt en lille Rest tilbage, og, siger Forstandigheden ganske sandt, naar man er snild, veed man at hjælpe sig. Men den, der *gjennemgik* Mulighedens *Cursus* i Ulykke, han tabte Alt, Alt, som Ingen i Virkeligheden har tabt det. Hvis han nu ikke besveeg Muligheden, der vilde *lære* ham, ikke besnakkede Angesten, som vilde frelse ham, da fik han ogsaa Alt igjen, som Ingen i Virkelighed, selv om han fik Alt tidobbelt; thi Mulighedens *Discipel* fik Uendeligheden, og den Andens Sjel havde udaandet i Endeligheden. (Begrebet Angest, Caput 5, min understregning).

Begrebet Angest opfatter også livet som en *skole* eller et *Cursus*. Dette begreb svarer til forskellige teorier i den ny-aristoteliske filosofi om *læring*, dannelse, opdragelse og uddannelse - det gode som noget vi lærer gennem en proces og i en livs-praksis. Menneskelivet er bestemt af en mulig progression eller *vækst*. Det gode eller det etiske er noget, som vi lærer - efterhånden. Det synes også at være tanken - i al fald nogle steder - i Begrebet Angest.

Er Søren Kierkegaard eller Vigilius én af naturalisterne? Svaret herpå afhænger naturligvis af en meget grundig fortolkning af Begrebet Angest. Tankerne i Begrebet Angest synes dog meget lig mange 'naturalistiske' tanker eller i al fald skemaer. Det er helt klart meget vigtigt for Vigilius at tegne et billede af menneskets *natur*. (Begreber som *Natur*, *naturlig* forekommer adskillige gange i bogen, ordet '*Natur*' forekommer alene 7 gange i væsentlige betydninger og sammenhænge, ordet '*naturlig*' forekommer 39 gange!)⁵⁸. Pointen er tilsyneladende, at uden en sådan psykologi eller måske biologi - store dele af Begrebet

⁵⁸ Eksempler fra Begrebet Angest (brug af begrebet 'natur'): - *Hvilken end Syndens Consequents er: at Phænomenet viser sig efter en ordentlig Maalestok, er altid Tegn paa en dybere Natur.* [forskellige mennesker, forskellige 'naturer' eller modningsgrader, sml. Lovibond] *En dæmonisk Natur derimod kan være kommen saa vidt, hans religieuse Bevidsthed ['natur' som bevidsthed, praksis og væren] være bleven saa concret, at Inderligheden, for hvilken han ængstes og i sin Angest søger at undflye, er den reen personlige Forstaaen af den sacramentale Forstaaen. Hvad her er antydet, kan Livet give Leilighed til at iagttage. En saadan Tilstand findes sjældent hos de aldeles fordærvede Naturer, men i Almindelighed kun hos de dybere [naturer]; thi der skal en betydelig Oprindelighed og en Udholdenhed i afsindig Villen til ikke at gaae ind under a eller b. Slægtens Nedstammen fra eet Par. Naturen ynder ikke en betydningsløs Overflødighed. ...*

Dette maa endog en Orthodoxy, der vil forstaae sig selv, indrømme, da den jo lærer, at ved Adams Synd saavel Slægten som Naturen faldt ind under Synden; men i Forhold til Naturen gaaer det dog vel ikke an, at lade Synden være kommen ind som Syndens Qvalitet. [ved et spring, ved en synds-akt].

Angest er jo biologisk funderet jvf. Seksualiteten, Generations Forholdet osv – er det ikke meningsfuldt at tale om kristendom, dogmatik eller etik! På en sådan måde er Begrebet Angest måske en *slags* naturalisme. Begrebet Angest synes at hævde at det at tale om tro, kristendom eller etik må *forudsætte* en teori om menneskets *natur*. Ellers kommer kristendommen eller etikken eller dogmatikken til at svæve frit i luften, synes Vigilius at sige! Mennesket er et væsen med en bestemt defineret natur – dels 'en 1. natur' og dels 'en 2. natur' – og med en mulighed for 'en 3. natur'. Det synes i høj grad muligt at læse Begrebet Angest på denne måde.

Der findes en lang række af teoretiske problemstillinger og spørgsmål, som er blevet formuleret i naturalisme-debatten og i den ny-aristoteliske filosofi som synes interessante og også relevante i forbindelse med Begrebet Angest. Det anførte i dette afsnit er kun en antydning heraf. Der synes virkelig her at være mulighed for interessante analyser og for at indplacere Begrebet Angest i denne bredere problematik. På den måde kan der muligvis kastes et helt nyt lys over Begrebet Angest og Kierkegaards forfatterskab og eksistensfilosofi.

Søren Kierkegaard's forhold til det kirkehistoriske virvar i 1844.

Kirkehistorisk er *vækkelserne* nok det mest interessante i 1840-ernes landskab, men vækkelserne var typisk ikke noget som foregik lige ude på Nørregade eller på Nytorv. Vigilius – københavneren - kender vækkelserne, men de er *ikke* ligefrem den *påtrængende* realitet i hans bevidsthed. Bogen rummer en række skjulte angreb på Grundtvig⁵⁹. Begrebet Angest rummer ganske få skjulte henvisninger til den pietistiske vækkelse. Grundlæggende placerer Begrebet Angest sig tilsyneladende som et led i eller med en forbindelse til den pietistiske vækkelse i Danmark i 1840-erne (sml. Også Synspunktet 65: 'opvakt', vækkelserne, sml. Også opfattelsen hos Wivel). Kierkegaards forfatterskab og kirkekampen 1854-55 blev da også en vigtig inspiration for den pietistiske vækkelse – fx Indre Missions senere formand Beck. (Sml. Synspunktet 65: Kristendommen skal indføres i Danmarks såkaldte 'kristenhed' med brug af missionærer!).

I 1840-erne var vækkelsen i Danmark stadig væk ret *udifferentieret*, og der var ikke klare skel mellem en 'grundtvigsk' og en 'indremissionsk' vækkelse. Kierkegaards fader overvejede at tilslutte sig Grundtvigs menighed i Frederikskirken i København (jf. Garff), og Søren Kierkegaards storebroder P. C. Kierkegaard blev efterhånden en ivrig grundtvigianer. Kierkegaard var en passioneret beundrer af den rabiatiske magister Lindberg – som tilhørte det 'grundtvigske' parti – det *eneste* menneske på jorden som Kierkegaard udelt beundrede - som han skriver i sine papirer og dagbøger!

Bogens antagelige formål.

Oehlschlæger talte engang – længe før Begrebet Angest - om *Jesu skønne Lære*. Man kan sige, at hovedmodstanderen – bogens hovedformål – handler om denne tanke. Det som Vigilius primært har i tankerne er den søde, romantiske, harmoniske kristendom (den uproblematisk kultursyntese) og den kulturelle, intellektuelle elites tanker om mennesket, livet og religionen (romantikken, Grundtvig, Martensen, Heiberg, Thorvaldsen).

⁵⁹ Fx Begrebet Angest 455 (*Muelighed af Lykke, Held*)(vs. eudaimonismen). Begrebet Angest 397f (Grundtvig er en Hedning, Talemaskine, Afgudsdyrker, Fetichisme, trosbekendelsen, historien som bevis) Begrebet Angest 351 o.a.(Myther, Mystagogen, 352 anerkender Begrebet Angest dog mytebegrebets værdi!).(Begrebet Angest 367 gør grin med Grundtvigs historiske tro: - *Følgen deraf er, at man kan komme til at tale om Troen ligesom Jeronymus hos Holberg ...*) - Grundtvigs navn nævnes *ikke* i Begrebet Angest. Tidligere havde Kierkegaard angrebet Grundtvig ved navns nævnelse i Efterskriftet. Grundtvig svarede igen især i Christenhedens Syvstjerne 1854 og i Den Christelige Børnelærdom 1855ff. (Bjerg). De to læste stort set ikke hinandens værker, men kendte hinanden fra gaden og selskaber. Trods forskelle var der naturligvis også *mange ligheder*. Fx: Begrebet Angest 353: Begrebet Angest er *monistisk* – det onde (slangen) findes ikke. Begrebet Angest, Grundtvig og Hegel bygger alle på en *monisme* (typisk romantik). – Jeg er ikke helt enig med Jørgen I. Jensen, som i et foredrag d. 27.11.08 sammenlignede Kierkegaard og Grundtvig med gestaltpsykologiens reversible figurer!

Begrebet Angest er egentlig ikke så optaget af Adam og *Græcitetten!* Når Begrebet Angest taler om Adam eller grækerne - taler bogen om *nutidige* kristendomstolkninger i 1840-erne. Sokrates er på en måde Vigilius' egen stemme. Det er *nutiden* som står i fokus. Begrebet Angest er et engageret *indlæg* imod tidens naive indbildning om den harmoniske, søde kristendom (Martensen?), hvor der egentlig ikke gives nogen synd. Denne romantiske, falske kristendom benægter syndens forfærdelige realitet (den lever i illusionen og den lukker øjnene)⁶⁰. Den drømmer sødt som barnet om en kærlig fader og en glad problemfri overgang til evigheden – med *Jernbanen* som Vigilius ironisk siger. Denne kristendomstype så Søren Kierkegaard også hos Grundtvig som *indirekte* angribes i bogen. Begrebet Angest er et bredt kirkeligt angreb på denne front – et opgør med den falske, illusoriske, romantiske kristendom.

BA's angreb og tonen i angrebet (sproget) minder om de pietistiske vækkelses angreb på den kulturelle elite, borgerskabets kultur (samme skemaer, pietisterne: også et *socialt* oprør imod de dannede). Begrebet Angest har på en måde sin rod i den pietistiske kristendom, som Søren Kierkegaard voksede op i og aldrig forlod. Søren Kierkegaard havde et ambivalent forhold (jf. pseudonymerne) til denne romantik: en sværmerisk fascination vs. en personlig skyld og skam, og moralsk forargelse. Søren Kierkegaard er selv romantiker og samtidigt føler han at Gud vil straffe og dømme ham for hans synd. Romantikens gudsopfattelse er ifølge Begrebet Angest én stor løgn og vil føre os ned i flammerne. Måske er BA's tanke, at hvis man bruger psykologien, kan man få *knækket* den naive, falske, optimistiske stemning i borgerskabet: - Vi er ikke arme syndere! (Hvis vi ikke *knækkes*, er vi ifølge Begrebet Angest fortabt - vs. Grundtvigs modsatte tese: - Hvis vi ikke *udvikles*, er vi fortabt)⁶¹.

Begrebet Angest maner igen og igen til *Alvor* (fx Begrebet Angest 322,454f: *Fjanteri*). Tiden er uden alvor og tager alting *æstetisk* (dvs. ud fra om livet giver glæde, livsfølelse, lykke, harmoni). Begrebet Angest er bestemt ikke nogen objektiv psykologisk beskrivelse (Begrebet Angest 379: Psykologien skal *frelse* det moderne menneske!)⁶². Den er fuld af formaninger, advarsler og trusler. Omvend jer! Dommen er nær! Tampen brænder allerede nu i hånden (Begrebet Angest 356) og hvis mennesket ikke omvender sig, så vil de store flammer tage magten over det menneske. Vi står over for *Livets uhyre Regnskab* og *et eneste lille Misgreb* vil bringe *fortabelsen* (Begrebet Angest 379: *fortabt*). Hvis det kristne menneskes forfærdelige synds-angst afsvækkes den mindste smule – er det helt fortabt (Begrebet Angest 416f: *da forklare vi det ... deraf, at Syndens Consequents seirer*).⁶³ Livet er en *skuffelse*, og vi skal lære, at vi *absolut Intet kan fordre* [vente] *af Livet* (Begrebet Angest 455). Livet er et *Cursus i Ulykke*, og livet er en *Skole* hvor vi gradvist-evolutionært lærer den hårde lektie (Begrebet Angest 457 – Den kristne mand fristes mest af *Selvmodet!* ...

⁶⁰ Sml. Begrebet Angest 356: Verden snakker meget om arvesynden og om hvornår synden kom ind i verden – men I kender alle sammen sandheden: - Det var i går og i nat at I syndede! I ved godt hvordan synden 'kom ind i verden'! Stop hykleriet!

⁶¹ En del forskning har vist, at Kierkegaard blev meget påvirket og inspireret af *Kants* tale om skyld, pligt og dom (sml. Green). Hos Kant fandt Kierkegaard en række vigtige tanker: en fuldstændig afvisning af lykke-etikken eller eudaimonismen, talen om moralen som et valg (en viljessag og pligt, den praktiske fornuft, moralloven kan ikke gå på kompromis), troen på at mennesket kan og skal opfylde loven, at synden/umoralen er en alt-eller-intet affære, at én eneste ubetydelig synd gør mennesket evigt og totalt syndigt, at moralen handler om 'idealiteten' (fuldendelsen, perfektionen uden kompromisser), tanken om *Imitatio Christi*, den uundgåelige lidelse (hvis vi vælger moralloven må vi betale prisen), den subjektive forsoning, at vi ikke har nogen undskyldninger for synden, en afvisning af den traditionelle lære om arvesynden som en uundgåelig skæbne, tanken om den kompromisløse selv-fordømmelse eller selv-dom og forståelsen af at vores skyld er bundløs og egentlig utilgivelig (Green 157ff).

⁶² I indledningen Begrebet Angest 322 fremhæver Vigilius ellers meget tydeligt, at psykologien skal være uforfærdet, neutral og empirisk beskrivende – og netop ikke skal dømme eller kritisere de iagttagne menneskelige fænomener! Psykologien skal netop holde sig borte fra etikens domæne.

⁶³ Hvis man antager at Begrebet Angest er udtryk for Kierkegaard's selvindsigt og selvanalyse, kan man måske sige, at Kierkegaard har været *rystet* over sin egen personlige voldsomme skyldfølelse og syndsbevidsthed (historisk 'arvet' fra faderen). Han har simpelt hen ikke kunne *forstå* sig selv. Derfor skildrer Begrebet Angest ofte denne (pietistiske) følelse som uforståelig og urimelig. Denne forfærdelige følelse har jo været *helt* ude af trit med det udpræget intellektuelle miljø, hvori Kierkegaard selv åndede og som omgav ham i det akademiske København. – Det er svært ud fra Begrebet Angest at være enig med fx Sløk 49ff, der pointerer voldsomt, at skyld ikke er skyldfølelse! – *Denne skyld afhænger ikke af, hvorledes man føler den. Den må altså ikke forveksles med det, som psykologien nu har gjort det moderne at tale om, skyldfølelsen. Overhovedet er den ikke en eller anden speciel bevidsthedstilstand* (?).

*Kun negter jeg ikke, at den, der dannes ved Mueligheden, er udsat ... for et Fald, og det er Selvmordet*⁶⁴. Livet er et spil hvor vi hele tiden taber – og Gud ske lov for det, for ellers var vi fortabt. (Begrebet Angest 458).

Begrebet Angest opfatter den såkaldte kristendom og kristenhed i samtiden som et reelt *Hedenskab*. (Begrebet Angest 396. Søren Kierkegaard's udtalelser under den såkaldte kirkekamp 1854-55 vakte enorm opsigt og rystede *mange* gode kristne i den danske kirke. Synspunktet (1848) 64: *At 'Christenheden' er et uhyre Sandsebedrag*). (Brandes 190: SKs angreb var helt unikke i hele Europa i det 19. århundrede, Brandes sammenligner med Jakobinernes kritik og angreb 1789ff). Formålet i Begrebet Angest synes ofte at være at fremkalde fortvivlelse, følelse, anger, skyld⁶⁵ og synds-bevidsthed hos modtageren (Vigilius er også et eksempel på såkaldt retorisk teologi). I den forstand passer Begrebet Angest godt ind i den samtidige pietistiske vækkelse. Den psykologiske (videnskabelige) beskrivelses egentlige formål er at virke *retorisk* og overtalende og fremkalde *følelsen* af fortvivlelse, frygt⁶⁶, skyld og skam. (Retorikkens formål er at skabe følelser: ordet skaber det som det nævner. Strukturalismen (Ricoeur) har sagt, at kunsten og videnskaben præ-figurerer, re-figurerer og con-figurerer (*skaber*) virkeligheden). Vigilius er tilsyneladende en af de *vakte* – 'Vigilius'. Formålet er at *demaskere* og gøre folk *bange* (Begrebet Angest 322, 454: *at lære at ængstes*). (Det er måske psykologiens berettigelse og funktion). Formålet er at tage modet fra folk så de indser at de må *omvende* sig fra den hidtidige kurs. Hele formålet med livet er ifølge Vigilius *personlighedens kristelige dannelse* – og den dannelse sker ved at *forsage* lysten og nydelsen og 'afdø' fra livet, seksualiteten og glæden (Begrebet Angest 454f, sml. Koch 331 der anskuer processen i Begrebet Angest som en slags hegeliansk dannelsesproces af karakteren: Koch 331: *... denne hegelianske tanke gør Haufniensis til sin*). Mandens kristelige karakter og viljesstyrke hærdes og styrkes, så han lærer ikke at frygte verdens modgang eller spot og spe (Begrebet Angest 456, 460: om den kristelige mands frygtløshed over for mængden). (Vi kan måske sammenligne med Psykoanalysen: Den anale karakter. Jf. Fromms analyse af den anale karakter). Den kristelige mand skal ikke være bange for at komme i slet selskab – for han *er* og *forbliver* hele sit liv helt *alene* - *midt paa Jyllands Hede* (Begrebet Angest 457f: at være en *kristen* er *altid* at være *helt alene*). (Der findes næppe nogen klassisk medmenneske-etik i Begrebet Angest og måske slet ikke hos Søren Kierkegaard? Søltøft har dog en anden opfattelse). I Begrebet Angest finder vi også Augustins tanke om hjertet der er uroligt og bange indtil det finder sit *hvile*-punkt i Gud (ex. Begrebet Angest 459, 457 om Troen: *thi ethvert andet Hvilepunkt er kun Snak*. I Begrebet Angest 456f synes hvilepunktet også at være knyttet til befrielsen fra *misbruget* og drukkenskaben. Tanken om hvilepunktet findes også hos Grundtvig og i hele romantikken. Gud er en følelse, en følelse af hvile).

Konklusion. Begrebet Angest som udviklings-psykologi:

Vil man nu sammenligne denne Anskuelse ... med den græske, da troer jeg, at der er vundet Mere end der er tabt. Vel er der nemlig tabt en Deel af den veemodige erotiske Heiterkeit, men der er ogsaa vundet en Bestemmelse af Aand, som Græcitetten ikke kjender. (Begrebet Angest Caput II konklusion). (ikke Begrebet Angest's fremhævelse).

⁶⁴ Vi ydmyges af livet og nedværdiges af synden, uanset hvor meget vi angrer: - *Syndens Consequents gaaer frem, den slæber Individet med sig som en Qvinde, hvem en Bøddel slæber efter sig i hendes Haar, mens hun skriger i Fortvivlelse* (Begrebet Angest 417). Forfatteren – eneren modsat *de fordærvede Naturer* (mængden) - taler tydeligt nok om sine egne private erfaringer: - *Hvad her er antydet, kan Livet give Leilighed til at iagttage. En saadan Tilstand findes sjældent hos de aldeles fordærvede Naturer, men i Almindelighed kun hos de dybere [Geniet] ... der skal en betydelig ... Udholdenhed i afsindig Villen til ...* (Begrebet Angest 418).

⁶⁵ Begrebet Angest 460: Skyld har intet at gøre med andre mennesker eller med virkeligheden der-ude. Skyld er en indre følelse (psykologi), den forfærdelige, tilintetgørende, indre, private *skyldfølelse*. Skyld har altså intet at gøre med næstekærlighed eller etisk ansvar for medmennesket. (Det er i det hele svært at finde en sådan etik hos Kierkegaard). – *Af Endeligheden [virkeligheden, medmennesket] kan man lære meget, men ikke at ængstes [føle sin skyld] uden i en maadelig og fordærvende Forstand.* (Begrebet Angest 460).

⁶⁶ Begrebet Angest skelner som bekendt (lidt ligesom moderne psykologi) mellem angst og frygt (Begrebet Angest 454) – men i praksis sammenblandes de to begreber ofte.

Når voksne mennesker ser tilbage på deres liv, så kan de stille sig to spørgsmål: - *Hvad* var det som skete og *hvorfor*? Udviklingspsykologien tager udgangspunkt i disse to spørgsmål. Den moderne *udviklingspsykologi* er blevet væsentligt inspireret af *Hegel* – men i høj grad også af Søren Kierkegaard. (Enten-Eller, Begrebet Angest, Sygdommen til Døden, syndefaldet som et fremskridt i menneskets udvikling fx May cit. Kabat 119: - *Vi skal lære at æde af træets frugter* – derved øges menneskets bevidsthed i springet).

Udviklingspsykologien er de sidste 100 år blevet delt i en række skoler – konflikt-teorier vs. Ikke-konflikt-teorier – men grundlæggende har denne psykologi forsøgt at beskrive og forklare menneskets udvikling (vækst, forandring, faser, spring, kriser, tvivl) fra fødsel til død⁶⁷.

Det synes oplagt at opfatte Begrebet Angest og også andre af Søren Kierkegaard's værker som et stykke *udviklingspsykologi*⁶⁸ – altså i det væsentlige som *beskrivelser* (analyser) af en evolution⁶⁹. (fx Begrebet Angest 348: beskrivelsen af *barnet* der drages (åndens immanente energi) og derfor udvikler sig). Mange moderne forskere har også opfattet Hegel's filosofi som i det væsentlige en *udviklings-psykologi*. I meget videre forstand kan vi også sige, at udviklings- eller evolutionspsykologien beskriver *menneskehedens* udvikling fra skabelse til Telos, endemålet. Hegels (og mange andres opfattelse i det 19. århundrede) ide var, at den *fylogenetiske* og den *ontogenetiske* evolution var *ensartede*. Dette perspektiv findes også tydeligt i Begrebet Angest (jf. Teorien om Geniet, objektive Angst osv., hele Caput I 348: ... *hvor Friheden, efter at have gennemløbet de ufuldkomne Former af sin Historie, i dybeste Forstand skal komme til sig selv* (Synspunktet svarer godt til Hegels udviklings-psykologi og historiefilosofi).

Begrebet Angest's tese er – som Hegels – at ånden (Gud?) gradvist og langsomt realiserer sig selv i 'verden'. – Gud gennemtrænger stoffet i en evolution (som Grundtvig sagde i *Nordens Mythologie* 1832)⁷⁰. (Begrebet Angest 354: Ånden gennemtrænger i et *spring* mennesket og skaber en ny *form*, en ny syntese, sml. udviklingspsykologi). Hegels teser om Adam og syndefaldet er et fint eksempel på hans almene udviklingsteori (frihed, nødvendighed, fremskridt, spring, ny art af bevidsthed, stigende Selbst-Bewusstsein). Begrebet Angest (og Sygdommen til Døden 1849) beskriver denne evolution som problematisk, konfliktfuld, lidelsesfuld, paradoksal, tvetydig og dialektisk – akkurat som de senere konflikt-teorier i udviklingspsykologien⁷¹. (Begrebet Angest 349). Grundtvig troede måske at evolutionen forløb glat og i en lige linje – han kører jo ifølge Vigilius med *Jernbanen* – men Begrebet Angest ved godt, at denne menneskets og personlighedens åndelige udvikling og vækst er fuld af vanskeligheder og præget af de mest ejendommelige former for *selvbedrag*, forsvarsmekanismer, angst og selv-destruktion⁷² (Man kan måske sige at Begrebet Angest har på den måde en mere *moderne* opfattelse end fx Grundtvig, men Grundtvig og Vigilius er for så vidt *enige* om modellen og skemaet – de er *romantikere*). (Der er afgørende ligheder mellem Begrebet Angest Caput I og Grundtvigs historiske tanke). Brandes (født 1842, hans bog om Søren Kierkegaard kom 1877 – efter Darwin!) gør meget ud af (Brandes 154ff: *Begrænsning overfor Natur og Historie*), at Søren Kierkegaard's filosofi er komplet 'ahistorisk' og uden forståelse for den evolutionære

⁶⁷ Individets historie – *romantikens* vigtigste kategori var netop 'historien'. (ex. Hegel, Martensen, Grundtvig, Marx). Simplificeret: *Rationalismen* er statisk og diakron, og *romantikken* er evolutionær og synkron.

⁶⁸ Sml. Også Koch 328 som i al fald *delvist* deler denne opfattelse. Men Koch betegner Begrebet Angests opfattelse som en meget *spekulativ* udviklingspsykologi – hvilket måske ikke er helt berettiget.

⁶⁹ Udsondring, afsondring, udskillelse af en tidligere enhed, *individuation* (se Caput I om *individuationsprocessen* tydeligt fx Begrebet Angest 351: Adam og Eva) – Begrebet Angest skildrer dette fænomenologisk. Individuationen hænger sammen med enhed (identitet) – krise – ny enhed (ny identitet). (sml. Adam, Hegels opfattelse af Adam). – Ordet 'Spring' forekommer 41 gange i Begrebet Angest - næsten i alle tilfælde sammen med verbet 'sætte' (ny bevidsthed, identitet). Skema: Mennesket går fra Spring til Spring i en åndelig, bevidsthedsmæssig evolution. – Også den romantiske tanke (Grundtvig) om mennesket som en *organisme* (Væxten), der udvikler sig evolutionært og *organisk* finder vi hos Kierkegaard (sml. Nordentoft 476f). Sml. Synspunktet 111f: Livet er en gradvis opdragelse og vækst og en gradvis modning.

⁷⁰ Hegel: - Det enkelte menneskes faktiske livshistorie er frihedens, bevidsthedens, åndens og Guds historie i det menneske. (Hegel udtrykte på den måde hele *romantikens* tro, teori, bevidsthed, filosofi og ånd).

⁷¹ Begrebet Angest kan godt på nogle punkter sammenlignes med Freud's *Totem und Tabu* og *Das Unbehagen in der Cultur* (prisen ved at blive voksen, fornuftig, kontrolleret og 'moden').

⁷² Den *smertefulde separation* fra det kendte, tilvante, trygge (og den trygge vante drukkenskab og misbrugstilstand!). (sml. Begreberne Crisis, discrimen rerum).

tanke (sml.Brandes 10), men Begrebet Angest synes at indeholde *mange* evolutionære udviklingstanker. (Måske er Begrebet Angest i virkeligheden ikke så langt fra Grundtvigs historieteori?). (Sml. Brandes 57, 58f som referer en sand evolutionær tankegang hos Søren Kierkegaard i forbindelse med 'Regine-springet'). Moderne udviklingspsykologer vil tale om en *modning* som skyldes gener, anlæg, miljø eller andre faktorer. (Eks: *hvorfor* og *hvordan* lærer barnet at gå – som netop er et *Spring* i BAs forstand, noget kvalitativt nyt. *Springet* er *både* noget jeg gør og noget som sker for mig ifølge Begrebet Angest).

Begrebet Angest Caput I forklarer modningen med den *energi* (motor, indre drivkraft, motiv i psykologisk forstand), som mennesket er født med – *Angesten* og *Aanden*. Gud har skabt os med denne iboende energi, fordi Gud vil, at den skal *drive* os til målet (driften, den immanente frem-drift) – på en måde er det 'Gud' selv, som *er* denne indre drivkraft (i *sjælen* og i *legemet*). (sml. Begrebet Angest 353: fremdriften kommer *både* udefra og indefra, sml. En udviklingspsykologisk teori om barnets udvikling). (Begrebet Angest 354: Ånden gennemtrænger pludseligt mennesket og skaber en ny form, et nyt slags menneske, en ny evolutionær fasetilstand, som i udviklingspsykologien).

Med eller mod vores vilje virker kraften og ofte på en måde, som vi ikke forstår (Begrebet Angest 350, springet er noget som sker og som vi ikke forstår!)⁷³. Jeg – det enkelte menneske - forstår ikke, *at* det eller det skete i livet, eller *hvorfor* jeg handlede sådan. Vigilius forstår ikke, *hvorfor* han syndede og faldt for fristelsen (bordel-besøgene, drukkenskaben)⁷⁴. Men til sidst (eller senere i livet) kan jeg se, at det alt sammen var *nødvendigt*. (målet er *dels* indsigt og *dels* friheden for lidelsen). Denne tanke synes at være den centrale tanke eller skemaet i psykologien i Begrebet Angest. Guds veje er uransagelige, og hans stier er forunderlige!

Referencer:

Værker af Kierkegaard:

1. Kierkegaard, Søren: Begrebet Angest. Søren Kierkegaards skrifter (SKS). 4. s. 307-462. Udgivet af Søren Kierkegaard Forskningscenteret. 1997. [Begrebet Angest].
2. Kierkegaard, Søren: Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed. En ligefrem Meddelelse. Rapport til Historien. (Skrevet 1848. Udgivet 1859 af P.C. Kierkegaard). Udgivet af Malantschuk. 1963. [Synspunktet]

Værker om Kierkegaard:

1. Beabout, Gregory: Freedom and its misuses. Kierkegaard on anxiety and despair. 1996. [Beabout]
2. Brandes, Georg: Søren Kierkegaard. En kritisk Fremstilling i Grundrids. (1877). 1967. [Brandes]
3. Garff, Joakim: SAK. Søren Aabye Kierkegaard. En biografi. 2005. [Garff]

⁷³ Udviklingstanken, udviklingspsykologien og fremskridtstanken rejser nogle *simple spørgsmål*: - Er der virkelig tale om fremskridt? (Romantikens fremskridts-tro bliver ivrigt diskuteret i Vind. Vind mener, at denne fremskridts-optimisme – hos Hegel, Grundtvig, i hele romantikken – nu i vore dage er helt umulig og forældet!). Er det et gode at blive moden eller voksen? Er det bedre at være et barn? Er det et gode at blive en kristen (som ifl. Begrebet Angest vel er et modningsprodukt)? *Går* det virkelig opad og fremad? Hele Kierkegaard's forfatterskab kredser om dette problem. Kierkegaard's forhold til det umiddelbare, *sandselige* og *Græciteten* viser formentligt hans ambivalens eller tøven – måske er Kierkegaard i tvivl om, hvorvidt der egentligt sker et fremskridt? (Jf. det æstetiske, etiske, religiøse synspunkt. Jf. de utallige pseudonymer!).

⁷⁴ Der er heller ingen tvivl om at *Paulus'* tanker om barn, voksen, frihed og den selvmodsigende vilje bl.a. i Romerbrevet har inspireret Vigilius.

4. Green, Ronald M.: Kant and Kierkegaard on the Need for a Historical Faith. Kant and the New Philosophy of Religion. 2006. s. 157ff. [Green]
5. Grøn, Arne: Begrebet angst hos Søren Kierkegaard. 1993. [Grøn]
6. Grøn, Arne: 'Menneskesynet i det opbyggelige'. Teologien i samfundet. Festskrift til Jens Glebe-Møller. 1998. s 71ff. [Grøn98]
7. Himmelstrup, Jens: Terminologisk Ordbog. 1964 (1936). [Himmelstrup]
8. Koch, Carl Henrik: Den danske idealisme 1800-1880. 2004. [Koch]
9. Malantschuk, Gregor: Frihedens problem i Kierkegaards Begrebet Angst. 1995 (1971). [Malantschuk]
10. Nordentoft, Kresten: Kierkegaards psykologi. 1995.(1972). [Nordentoft]
11. Ostenfeld, Ib: Søren Kierkegaards psykologi. 1972. [Ostenfeld]
12. Petersen, Lars og Merete Jørgensen: Efterskrift. Søren Kierkegaard: Begrebet Angst. 1991. s. 151-180. [LP]
13. Petersen, Lars og Merete Jørgensen: Noter til Begrebet Angst. Søren Kierkegaard: Begrebet Angst. 1991. s. 181-205. [Noter]
14. Poulsen, Birgitte Kvist: 'Begrebet Angst'. Den Udødelige red. Redigeret af Aagaard Olesen og Pia Søltoft. 2005. [Poulsen]
15. Sløk, Johs: Søren Kierkegaard. 1966. [Sløk]
16. Stewart, Jon: Kierkegaard's Relations to Hegel Reconsidered. 2003. [Stewart03].
17. Stewart, Jon: 'Kierkegaard and Hegelianism in Golden Age Denmark', Kierkegaard and His Contemporaries. The culture of golden Age Denmark. Udgivet af Stewart. 2003. side 106-149, [Stewart]
18. Søltoft, Pia: Svimmelhedens Etik. Om forholdet mellem den enkelte og den anden hos Buber, Levinas og især Kierkegaard. 2000. [Søltoft]
19. Sørensen, Villy: Sørensen om Kierkegaard. 2007. [Sørensen]
20. Thielst, Peter: Livet forstås baglæns, men må leves forlæns. 1994. [Thielst]
21. Thielst, Peter: Kierkegaards filosofi. 1999. [Thielst99]
22. Thompson, Curtis: Following the Cultured Public's Chosen One. Why Martensen Mattered to Kierkegaard. 2008. [Thompson]
23. Thulstrup, Marie: Kierkegaard i kristenlivets historie. 1991. [Thulstrup]
24. Wivel, Klaus: Næsten intet. En jødisk kritik af Søren Kierkegaard. 1999. [Wivel]

Litteratur i øvrigt:

1. Fancher, Raymond: Pioneers of Psychology. 1990. [Fancher]
2. Jones, W.T.: Kant and the Nineteenth Century. 1980. [Jones]
3. Kabat, Kim Erik: Fænomenet Angst. Beskrivelse, samtænkning og moderne almenpsykologisk brug af Freuds og Kierkegaards angstteorier. 1992. [Kabat]
4. Kant, Immanuel: Grundlæggelse af sædernes metafysik. (1785). 1999. [Kant]

5. Levinas, Emmanuel: Totalitet og Uendelighed. Et essay om exterioriteten. På dansk ved Manni Crone. 1996. Originalen 1993. [Levinas]
6. Korsgaard, Ove: Om Grundtvigs kosmologi og psykologi. En orm – en Gud. Om mennesket i verden. 1997. p. 13-40. [Korsgaard]
7. Lübcke, Poul: 'F. C. Sibbern: Epistemology as Ontology'. Kierkegaard and His Contemporaries. 2003. s 25-45. [Lübcke]
8. Schultz, Erik: Personlighedspsykologi på erkendelsesteoretisk grundlag eller mysteriet om personen der forsvandt. (disputats). 1988, [Schultz]
9. Thielst, Peter: 'Poul Martin Møller'. Kierkegaard and His Contemporaries. 2003. s 45ff [Thielst03]
10. Thompson, Curtis: 'H.L. Martensen's Theological Anthropology'. Kierkegaard and His Contemporaries. 2003. 164ff [Thompson03]
11. Thulstrup, Niels: 'Martensens Dogmatics and Its Reception'. Kierkegaard and His Contemporaries. 2003. s 181ff [Thulstrup03]
12. Wigh-Poulsen, Henrik (red.): Grundtvig – Kierkegaard en samtale på høje tid. 2002. [Wigh]